

A MAGYAR DEMOKRATIKUS ELLENZÉK: ÖNREFLEXIÓ, IDENTITÁS ÉS POLITIKAI DISKURZUS

Bozóki András
(Közép-Európai Egyetem, Budapest)

ÖSSZEFOGLALÓ

A magyar demokratikus átalakulás – nemzetközi és történeti összehasonlításban is – páratlan politikai szociológiai sajátossága az értelmiség jelentős szerepvállalása. Ennek alapján az az 1982–93 közötti időszakot az „értelmiség évtizedének” tekinthetjük, amelyben rendszerkritikus értelmiségiek különböző csoportjai történelmileg rövid idő alatt politikai szerepek rendkívül széles repertoárját játszhatták el. Mindezt a Kádár-rendszer szelektív repressziója tette lehetővé, amelyben a mindennapi élet viszonylagos liberalizálását az értelmiségi lét privilégiumainak – más kommunista rendszerekben nem tapasztalt mértékű – viszonylagos elismerése egészítette ki. Különböző politikai szerepeket kínált a rendszerellenzéki mozgalom (1982–88), a kerekasztal-tárgyalások és az új pártok versengésének időszaka (1989–90), valamint a szélsőjobboddallal szemben megszerveződött, a mozgalmi politizáláshoz visszatérő értelmiségi politikacsinálás (1991–93) a politikailag aktív értelmiségiek számára. A tanulmány az első korszakkal – az ellenzéki publikációkkal és a rendszer bomlásával – foglalkozik, különös tekintettel a szamizdatlapok (*Beszélő*, *Hírmondó*, *Demokrata*, *Égtájak között*) tematikájára, és jellemző diskurzusaira. Ezek elemzésén keresztül közelíti meg és értelmezi a demokratikus ellenzék identitásának meghatározó elemeit: a társadalomhoz és a hatalomhoz való viszonyukat, a nemzeti és társadalmi kisebbségekkel, a környezetvédelemmel, az egyházakkal, a cenzúrával és a szabadság kultúrájával kapcsolatban kialakított álláspontjukat. Mindezekből alakítottak ki egy olyan értékegyüttest, amely morális tőkét, erkölcsi tekintélyt biztosított számukra a rendszerváltás idején.

Kulcsszavak: demokratikus ellenzék ■ szamizdat ■ diskurzus ■ identitás ■ értelmiség

Ez a tanulmány a magyar demokratikus ellenzéki csoportok önreflexióját, identitását, stratégiai fogalmait és diskurzusait vizsgálja.¹ Habár a demokratikus ellenzék számos szempontból az 1956-os forradalomban, illetve az 1968-os reformgondolkodásban gyökerezik,² önálló csoportként és szubkultúraként csak az 1970-es évek második felében jött létre. Igazi fénykora az 1980–88 közötti időszakra esett, mert amíg előtte inkább egyes disszidensek egymáshoz csak lazán kapcsolódó rendszerkritikus akcióiról lehetett szó, addig a vizsgált időszakban a disszidensek egyre szorosabban együttműködve, immár demokratikus ellenzékként határozták meg önmagukat.

Habár az ellenzéki politizálással való foglalkozás önmagában is érdekfeszítő,³ tanulmányom egy nagyobb, nem csak az ellenzékkal foglalkozó kutatás része, amely az értelmiség politikai szerepeinek átalakulásait vizsgálja az 1982–93 közötti időszakban. Úgy vélem ugyanis, hogy a rendszerváltás magyar sajátossága éppen az értelmiségi politizálás dominanciája volt. Mindez összefügg az 1956-os forradalom leverését követő kádári konszolidációs politikával, amely – más eszközök használata mellett – az értelmiség megvásárlásán, integrálásán, kiemelkedő képviselőinek privilegizálásán keresztül igyekezett fenntartani a társadalmi békét és „legitimálni” a rendszert.⁴ Az értelmiség lehetett tehát abban a viszonylag privilegizált helyzetben, amely lehetővé tette a rendszerkritikus fellépést.⁵ Ezt használták ki azok a filozófusok, szociológusok és történészek, akik közéleti tevékenysége egyre inkább átlépte az immanens kritika kereteit és idővel a rendszer reformjának igényét az annak radikális átalakítása iránti igény váltotta fel

1. táblázat. A rendszerkritikus értelmiségi aktivitás három szakasza 1982–1993 között.

Időszak	1982–88	1989–90	1991–93
<i>Kontextus</i>	A rendszer szétesése	Demokratikus átmenet	Új demokrácia
<i>Szervezet</i>	Demokratikus ellenzék	Ellenzéki Kerekasztal	Demokratikus Charta
<i>Szervezeti elvek</i>	Hálózatszerű	Formális	Mozgalmi
<i>Politikai cél</i>	Emberi jogok	Alkotmányos demokrácia	„Alapértékek” védelme
<i>Stratégia</i>	Kritikai diskurzusok	Tárgyalások	Mozgalom és média
<i>Szerepek</i>	Disszidensek Ideológusok „Igazmondók” „Előfutárok”	Szakértők. Szakértelmiségiek „Törvényhozók” „Alapítók”	Mozgalmi értelmiségiek Médiaszereplők „Értelmezők” „Közvetítők”
<i>Ellenfél</i>	A fennálló rendszer	A régi rendszer és képviselői	A szélsőjobboldal
<i>Eredmény</i>	Civil társadalom	Erőszakmentes átmenet	Politikai oldalhoz kötődés
<i>Elmélet.</i>	Michnik, Gramsci, Gouldner, Havel.	Bauman, Gouldner, Mannheim, Szelényi.	Bauman, Mannheim, Bourdieu, Eyerman

Az „értelmiség évtizedére” jellemző politizálás dominanciája nem azt jelenti, hogy mindig ugyanazok az értelmiségiek lettek volna domináns helyzetben, bár az átfedések nem elhanyagolhatók. E tanulmány keretei között ezekre a finomabb szociológiai jellemzőkre nem térhetek ki, mint ahogy nincs módom elemezni a korszak második és harmadik periódusát sem. Célom itt mindössze annyi, hogy az első korszak főbb szereplőinek – a szamizdatokat publikáló ellenzéki értelmiségi csoportoknak – identitását, értékrendszerét bemutassam. A tanulmány további része tehát az egyetlen politikai irányultságú rendszerkritikus értelmiségi csoport, a demokratikus ellenzék megnyilvánulásait elemzi az 1982–88 közötti periódusban.

1. SZAMIZDATLAPOK ÉS ELLENZÉKI CSOPORTOK

Az 1980-as években a demokratikus ellenzék csoportjai egyre jobban keresték a párbeszéd lehetőségét a magyar értelmiség különböző köreivel. Habár üzenetük sokáig nem jutott el a társadalom szélesebb rétegeihez, a mainstream reformértelmiség nyitottabbá és kritikusabbá váló csoportjaihoz viszont igen. Ebben kulcsszerepet játszottak a szamizdat folyóiratok, mindenekelőtt a *Beszélő*, valamint a *Hírmondó*, a *Demokrata*, és az *Égtájak* között. Az itt leírt gondolatokat hangosította fel és terjesztette nagyobb közönség felé a müncheni székhelyű Szabad Európa Rádió. A tanulmány első részében ezeket a lapokat mutatom be, majd a továbbiakban az ellenzéki csoportok hatalomhoz és a társadalomhoz fűződő viszonyát, céljait, és a különböző társadalmi és politikai jelenségekhez fűződő, identitást formáló kapcsolatukat és álláspontjukat elemzem.⁹

A *Beszélő*

A legjelentősebb magyar szamizdat folyóiratnak, a *Beszélő*nek 1981–1989 között összesen 27 száma jelent meg. A szerkesztőség tagjai a demokratikus ellenzék vezető alakjai voltak: Haraszi Miklós, Kis János, Kőszeg Ferenc, Nagy Bálint, Petri György, Solt Ottilia és Szilágyi Sándor. A lap igyekezett ötvözni az elméleti, stratégiai, és gyakorlati, tényfeltáró cikkeket, beszámolókat. A *Beszélő* számos írást közölt ismert magyar ellenzékiektől: írt bele többek között Konrád György, Kenedi János, Tamás Gáspár Miklós, Szabó Miklós, Szalai Erzsébet, Szalai Pál, Magyar Bálint, Pető Iván, Iványi Gábor, Vajda Mihály és még sokan mások.¹⁰

A folyóirat első számának beköszöntőjében az informális főszerkesztő, Kis János úgy fogalmazott, hogy nem pusztán egy „Ellenzéki Híradót” szeretnének indítani, mert céljaik annál ambíciózusabbak. „Abban szeretnénk lehetőségeinkhez mérten segíteni, hogy önmagáról tudjon igazabb képet az a halkan morajló embertömeg, amely fölött a két törpe kisebbség – az ellenzék és az ország vezetése – fennhangon perel egymással.”¹¹

Ez a bevezetés meghatározta azokat a témákat, amelyek a *Beszélő* első számaiban a leggyakrabban előfordultak. Ezek a számok alapvetően információt közöltek, a társadalmi élet itt megjelölt csoportjairól és területeiről. Egyfajta tapogatózás is volt ez: kik lesznek azok, akik a cikkekre reagálnak, milyen írásokat küldenek be a felhívásra „a szerző nevével, álnéven vagy név nélkül”¹². A visszajelzések és természetesen az aktuális politikai események alapján alakult ki a lap profilja az első évek során, és ez által a lap szerkesztőinek, és a *Beszélő* körüli ellenzéki csoportosulásnak az identitása is formálódott.

A beköszöntő cikk nem fogalmazott meg határozott politikai programot. Írói nem akartak az érintettek, az egyes társadalmi csoportok nélkül programot csinálni, hanem információkat kívántak eljuttatni nekik, hogy ennek további áramoltatására később maguk is képesek legyenek. Értelmiségi hozzáállás volt ez, amely a szó, mint a társadalmi folyamatokat alakítani képes tényező erejében bízott. Valójában a *Beszélő* azt tette, ami a sajtó klasszikus feladata: hiteles információkat közölt, s ekkor még nem fogalmazott meg programot, ami egy politikai csoportosulás jellemzője. A lap azokról a csoportokról számolt be, amelyek megszegték a hivatalos szabályokat. Tehát nem általánosságban esett ezekről szó, hanem a lap konkrét példákon keresztül mutatta meg, hogy a diktatórikus szabályok kikezdése lehetséges. A lap szerzői bemutatták, hogy melyek voltak azok a területek, ahol a társadalom ellenállást fejtett ki. Elképzelésük az volt, hogy az információk áramoltatása révén ezek az elszigetelt események egymással kapcsolatba kerülnek, a különböző területeken tevékenykedők tudomást szereznek a többi területről, és így az elszigeteltség érzetét lassan felválthatja az ellenzékiesség lehetőségének és potenciális hatékonyságának érzete és meggyőződése.

A rendszerváltás után, 1992-ben megjelent *Beszélő* Összkiadás előszavában a demokratikus ellenzék egyik vezéralakja, Kis János utólag így elemezte a lap célkitűzéseit:

„Lapot alapítani manapság üzleti vállalkozás. A *Beszélő* alapítása erkölcsi vállalkozás volt. Élni akartunk a közléshez és a kifejezéshez fűződő emberi jogunkkal, bár a hatályos sajtóügyi rendelkezések kétségbe vonták ezt a jogot. (...) Emberi jogaink bástyái között öntudatosan megszólalni felszabadító dolog, még akkor is, ha ezek a bástyák csupán erkölcsiek. A lap választott címe – *Beszélő* – is erre a kettősségre utalt: a beszélőn a rab rács mögött van, de mégis szabadon beszélhet, az övéihez. (...) Mi magunk nem voltunk sem reformerek, sem forradalmárok. Tisztában voltunk vele, hogy a mi korunk Magyarországon nem forradalmi kor (...). De nem voltunk reformerek sem, legalábbis abban az értelemben, ahogyan a kor a reformerséget értette. Az 1980-as évek Magyarországon az számított reformernek, aki – elfogadva a politizálás felülről kijelölt játékszabályait – a hatalmon lévőköt igyekezett a változások elfogadására rávenni. (...) Azt tartottuk, hogy a további fejlődés már csak akkor lesz lehetséges, ha a hatalom nem csupán bármikor visszavonható kedvezménye-

ket ad, hanem létrejönnek a jogokkal védett társadalmi autonómia körei. Ezt azonban, úgy véltük, hogy nem lehet felülről – mintegy adományként – megkapni. (...) Jogokat csak jogtudatos fellépéssel kiharcolni lehet. Ez volt a demokratikus ellenzék legfőbb politikai üzenete – meg az, hogy a rendszer eresz-tékei már nem zárnak olyan tökéletesen, mint egy-két évtizeddel korábban: a hatalom már nem tudja azonnal eltiporni a nyilvános, jogtudatos fellépést. Így hát politikai oka is volt, hogy vállaltuk az emberi jogok kihívó gyakorlását. Számoltunk a rendőri megtorlással, bekalkuláltuk életünkbe a házkutatásokat, lefoglalásokat, őrizetbe vételeket. De azzal is számoltunk – ez volt a demokratikus ellenzék közös taktikai meggyőződése –, hogy ha nekünk sikerül fenntartani magunkat, ezzel mások számára is odébb tolódnak a lehetséges engedetlenség határai. Az 1980-as évek első felében a magyar politikai közvélemény nem hitt benne, hogy a politikailag üres forradalmi retorika és a felülről vezényelt reformokba való bekapcsolódás között létezhet harmadik lehetőség. A *Beszélő* arról szólt, hogy ez a történelmi lehetőség létezik, s hogy esetleges elszalasztásáért az ország súlyos árat fizetne. Mi a közvélekedéssel szemben azt hirdettük, hogy az 1981. december 13-i varsói katonai puccs nem zárta le a térség egy újabb forrongási korszakát, miként 1956. november 4-e és 1968. augusztus 21-e tette, hanem a szovjet világrendszer átfogó válságát indította el. S azt tartottuk a fő kérdésnek: hogyan készül fel Magyarország a válság tetőzésére.”¹³

Az ellenzéki lapok közül mind tartalmi szempontból, mind pedig politikai presztízse alapján a *Beszélő* volt a legfontosabb kezdeményezés. Itt láttak napvilágot a legszínvonalasabb stratégiai elemzések és ide írtak azok a disszidensek is, akik közül később a rendszerváltó értelmiség színe-java kikerült.

A *Hírmondó*

Az 1983 novemberében megjelent *Hírmondó* 1988-ig 26 számot élt meg.¹⁴ A *Tájékoztató* című – 1983 tavaszán három számig eljutó – kiadványnak volt az utódja, Demszky Gábor és Hodosán Róza szerkesztette, illetve a korai számok szerkesztésénél segített még Nagy András és Solt Ottilia is.¹⁵ Nagy András 1985–1986-ban vett ismét részt a szerkesztésben; ebben a két évben szerkesztő volt Gadó György is.¹⁶ A leggyakoribb szerzők: Demszky Gábor, Nagy András, Tamás Gáspár Miklós, Szalai Pál, Vajda Mihály, Konrád György, Krassó György, Gadó György voltak.

A beköszöntőben így határozták meg a lap célját: „foglalkozni kíván mindazokkal a kelet-európai törekvésekkel, amelyek e térség országainak demokratikus megújulását tűzték maguk elé.”¹⁷ Az ígérethez mindvégig tartották magukat. A *Hírmondó* összes számát megvizsgálva kijelenthető, hogy az egyes számokban a cikkeknek több mint felét közép- és kelet európai¹⁸ témákkal

foglalkozó írások tették ki. Átvettek cikkeket a szomszédos országok földalatti sajtójából (különösen a lengyel sajtóból); rendszeresen közöltek teljes terjedelemben tudósításokat, elemzéseket az emigráns folyóiratokból, illetve a *Frankfurter Allgemeine Zeitung* című nyugatnémet- és a *Die Presse* valamint a *Gegenstimmen* című osztrák lapokból.¹⁹ Ezek az írások a román, lengyel, cseh, szlovák és magyar helyzetről számoltak be. A két legtöbbet közölt nem magyar szabadelvű gondolkodó Adam Michnik és Václav Havel volt.

A *Hírmondó* szerkesztői – felismerve az ezzel kapcsolatos korábbi mulasztásokat²⁰ – tudatosan teret nyitottak a jugoszláviai demokratikus és progresszív törekvések megjelenítésének.²¹ E mellett következetesen beszámoltak a Szovjetunióban működő illegális csoportokról és üldözöttekről, illetve rendszeresen közöltek interjúkat azokkal, akik a Szovjetunióból nyugatra emigráltak.²²

A Demokrata

A *Demokrata* 1986 és 1989 között jelent meg és összesen 41 számot ért meg. A lapot Nagy Jenő irányításával szerkesztették, s a *Demokrata* névvel, álnévvel és név nélkül egyaránt megjelentetett írásokat. Nem adott azonban teret „fasiszta, fajgyűlölő és sovíniszta, továbbá az erőszakot mint a belpolitikai küzdelmek eszközét helyeslő (...) írásoknak.”²³ A legtöbb cikket a *Demokrata* szerkesztői jegyezték, akik azonban Nagy Jenő mögött anonimitásban maradtak, az impresszum csak Nagy Jenő nevét közölte. Gyakori szerzők voltak: Gadó György,²⁴ F. Reymund Béla,²⁵ Stark Szilárd, Sasváry Róbert, Dr. Serfőző, Kármentő Imre, Öskü Csaba.

Az első számban a pluralizmus mellett kötelezték el magukat: „A *Demokrata* köszönti az olvasót, aki – reméljük – ugyancsak demokrata. Így minden jelző nélkül. Lehet tehát polgári demokrata, kereszténydemokrata, szociáldemokrata, sőt akár népi demokrata is...”²⁶ A szerkesztők a gyakorlatiasság célját és a már meglévő szamizdat-kiadványok kiegészítésének szándékát fogalmazták meg: „Épp ezért a *Demokrata* elsősorban a demokratikus szabadságjogokért vívott küzdelem gyakorlatias szócsöve kíván lenni. Ebben a tekintetben igyekszik újat hozni a szamizdat sajtóban. Nem óhajt tehát a második nyilvánosság már meglévő időszaki kiadványainak (*Beszélő*, *Hírmondó*, *Vakond*, *Égtájak között*, *Máshonnan Beszélő*) versenytársa lenni. Inkább csak kiegészíteni szeretné azt az elvi mondanivalót, amit azokban elméleti cikkek, tanulmányok fejtenek ki. Lapunk igyekszik friss és mozgékony lenni...” A gyakorlatias szemléletű, rövidebb/könnyebben fogyasztható cikkek nyomán nevezte a Szabad Európa Rádió a *Demokratát* „az ellenzék bulvárlapjának”.²⁷

A *Hírmondótól* eltérően a *Demokratában* nem a közép-kelet európai szellemi értékeket felmutató cikkek, hanem a hazai hatalom működésének, hazug ref-

lexeinek leleplezését célzó írások dominálnak. Ezek tehát többnyire nem nagy ívű, elméleti-elemző cikkek voltak, hanem az aktuális eseményekhez fűzött, kemény hangú, szubjektív kommentárok. Ezekben az írásokban a *Demokrata* köré gyülekező ellenzékiek kihívó, szembefeszülő (radikális) magatartása körvonalazódik – ehhez képest a *Hírmondó* ellenzékiek hatalomhoz való viszonyát inkább a mérsékelt, kompromisszumkereső gesztusok jellemezték.

Az *Égtájak* között

Az *Égtájak* között eredetileg az egyik budapesti egyetemen szerveződött Vox Humana Kör lapja volt. 1984 novemberétől indult az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán, mint közép-európai társadalomtudományi kiadvány. A cenzurális viszonyok miatt 1985 októberében gépelt formában, majd novemberben stencilezett formában megjelentették az első független számot. Összesen hat szám és egy irodalmi különszám jelent meg, ekkor még legális módon. Ezt követően, immár szamizdat kiadványként 1989-ig tizenhárom számot jelentettek meg.²⁸ Az *Égtájak* között szerkesztői és szerzői a következő személyek voltak: Lázár Ervin János²⁹, Keszthelyi Zsolt³⁰, Diószegei Olga, Bartók Gyula, Rusai László, Talata József és Bognár Mikolta.

A *Demokrata* „A második nyilvánosság történetéből” című rovatában jelent meg egy önelemző, értelmező cikk az *Égtájak* között-ről. Ebben olvasható, hogy a lap már a kezdetekben sem hagyományos értelemben vett folyóirat kívánt lenni, hanem „elsősorban sorskövető dokumentum.”³¹ Úgy fogalmaztak, hogy „a lap témaköreinek jelentősebb részét élethelyzeteink, a társadalmi lét szélsőségei határozzák meg (...) elméleti és irodalmi cikkek helyett az autonómiát fenntartani akaró lét önvédelmi lenyomatai (...) jelennek meg az oldalakon...”³² Az *Égtájak* között szerzői rendszeresen beszámoltak a rendőrségi zaklatásokról (beidéзések, követések, rajtaütések, foglалások), intenzíven foglalkoznak a bebörtönzöttek helyzetével, a „feldarabolt magyarság” sorsával. Emellett márkánsak voltak benne a békediskurzusok, illetve a kulturális, oktatási és művészeti kérdésekkel foglalkozó írások. A szamizdat lapok közül az *Égtájak* között egyedülként közölt rendszeresen szépprózát, költészetet³³ és grafikát.

A lap körül csoportosuló fiatalok – akik az ellenzékiek legfiatalabb csoportjának számítottak – elvetették a mainstream, nagypolitikai orientációt, és elsősorban alternatív eszméket vontak be az ellenzéki diskurzusba. A pártelvű demokrácia helyett olyan közösségelvű demokráciát képzeltek el, amelyben nem a hatalomra kell koncentrálni. Azt javasolták, hogy az új közösségi demokratikus fórumok kialakítása mellett ki kell használni azon társadalmi energiákat, amelyeket felszabadítanak a nem a hatalom megragadásáért, hanem a társadalmi nyilvánosság kiszélesítéséért munkálkodó csoportok.³⁴

2. A DEMOKRATIKUS ELLENZÉK – ÁLLAM ÉS TÁRSADALOM KÖZÖTT

Az ellenzékiek viszonya a hatalomhoz

Míg a *Hírmondó*hoz kötődő ellenzékiek a demokratikus értékeket Európa szellemi horizontján jelölték ki, a *Demokratába* író ellenzékiek a nemzeti múlthoz nyúltak vissza: elsősorban 1956-hoz, ahhoz a nemzeti demokratikus forradalomhoz, amelyet abszolút eszmei és erkölcsi tőkének tekintettek.³⁵ Ezek voltak azok a gondolati és érzelmi alappillérek, amelyekre rendszerkritikájuk során támaszkodtak.

A nyilvánosság dimenziójában az értelmiségi gyökerű ellenzékiek önmaguk szerepét a hatalom és társadalom közötti közvetítésben látták. „Mi a 'második nyilvánosság' munkatársai (...) ha nem változtathatunk is az olimpiai bojkott tényén, odakiáltjuk a társadalom felháborodását a Magyar Olimpiai Bizottságnak: Nem oda, Buda!”³⁶ „A csakugyan demokratikus gondolkodónak nem saját óhajaival kell foglalkoznia, hanem azokkal az eszközökkel, amelyek megkönnyíthetik a közakarat kifejezését...”³⁷

A közakarat, közvélemény kifejezésén és közvetítésén túl, a *Hírmondó*hoz kötődő ellenzékiek a közre való visszahatást, a közgondolkodás alakítását is feladatuknak tartották. „A fél-orwelli ember, az iskolázott muzsik hatalmi szemszögből nézve nagyon is hasznos jelenség (...) Nekünk, a jobb életre, fejlődésre, új európai személyiség-tudatra vágyó társadalom embereinek az útjában áll ez a féloldalas kreáció. Nekünk kellene odahatnunk, hogy a szakmai és emberi produktivitás igénye szabad emancipált, jogi egyenlőséget élvező állampolgárokkal párosuljon.”³⁸

Ám gyakran éppen azok a szerzők, akik a közvetítés szükségességéről, a közakarat kifejezéséről³⁹ és annak alakításáról beszéltek, cikkeikben egyúttal meg is kérdőjelezték a közvetítés, kifejezés és visszahatás reális lehetőségét. Mint egy helyütt leszögezték: „az értelmiség (...) irdatlanul távol áll a néptől...”⁴⁰ Ezt a távolságot a rezsím politikája mellett az értelmiségiek szellemi-intellektuális fölénye is magyarázta. Társadalmi önképüket a szellemi-intellektuális fölény és a „racionalizmus”⁴¹ határozta meg.⁴² Azt a tényt, hogy értelmiségiekként szóhoz tudtak jutni, „úri kiváltságként”⁴³ értékelték. Sokszor jellemző volt az is, hogy a különböző ellenzéki csoportok tagjai úgy jeleníteték meg diskurzusaikban a társadalmat, a népet, a közakaratot, mint elvont, homogén konstrukciókat. Többször nem utaltak a társadalom belső tagoltságára, vagyis arra, hogy különböző csoportokról van szó, amelyek eltérő érdekekkel, vágyakkal, akaráttal, és a hatalomhoz való más-más viszonyulással voltak leírhatók.

A *Hírmondó* szerzői milyen gyakran jelölték ki önmaguk pozícióját a társadalom és hatalom között, épp olyan sokszor reflektáltak önmagukra úgy, mint a hatalom kirekesztettjeire és kiszolgáltatottjaira: „Ez az apáskodó men-

talitás hajlamos ellenséget látni az ellenzékben (...) Egy gondolkodásmódot a legironikusabban saját szövege leplez le, ellenzék és ellenség hanyag azonosítása egy mondaton belül. Ha ez az azonosság fennáll, akkor a (...) szerző kívül esik a törvény és az alkotmány védelmén. Ez után már politikai elhatárolás kérdése, hogy bűnözőként kezeljék-e...⁴⁴ Önmaguk „csakazértis” szerepvállalásáról beszélve elsősorban az emocionális és morális aspektusokat emelték ki: „Te végzed a munkádat, csinálod – sok neves és névtelen társunkkal együtt – a magyar sajtószabadságot. Szkeptikus barátaink mosolyognak, látván, hogy ennek értelmében nem kételkedsz. Az kétséges lehet, hogy valami jó-e. De ha valamit jónak vélünk, azt nem helyes megmosolyogni.”⁴⁵ „De elcsüggedhetünk-e annyira, hogy ne tegyük a dolgunkat, mégis, függetlenül félelemtől és reménykedéstől...”⁴⁶

Jellemző, hogy a hatalom igazságával szemben önmagukat a morális igazság birtokosaiként definiálták. Úgy vélték, ezt az igazságot nem kezdheti ki a hatalom: „Enyhülés ide vagy oda, tökéletesen elképzelhetetlen, hogy egy ellenzékieknek igaza legyen a rendőrséggel szemben (...) Demszkyt a rendőrök nemcsak elintézték, de bilincset is próbáltak verni rá. Ez ellen Demszky nagyon védekezett és végül nem is ment nekik. Legalább a keze továbbra is szabadon maradt. Aki szereti a szimbólumokat, ebben akár találhat is egyet...”⁴⁷

A *Hírmondó*hoz kötődő ellenzékiek rendszeresen bemutatták, elemezték a kommunista hatalom visszaéléseit: a jogellenes fogvatartásokat, a hivatali és politikai atrocitásokat, és a korrupciós ügyeket. Önmagukat kirekesztetteként, a hatalom stigmatizáltjaként határozták meg, olyan csoportként, „amely nemcsak hogy nem reméli, de nem is óhajtja a kormányzati felelősséget”.⁴⁸ Egyúttal azonban nem vetették el a hatalommal való dialógus lehetőségét sem.

A *Hírmondó* szerzői elvetették a kormányzati felelősség lehetőségét, ám a *Demokrata* köre lehetetlennek tartotta a tartós önkorlátozást. Utóbbiak végső célként önmaguk politikai térnyerését⁴⁹ határozták meg. A *Demokratába* író, jórészt plebejus érzelmű ellenzékiek a nemzetet azonosították a néppel és a társadalommal, önmagukat pedig a társadalom részeként határozták meg.⁵⁰ Nem közvetíteni akartak a hatalom és a társadalom között, hanem sokkal inkább hangot adni a társadalomnak, megfogalmazni annak feltételezett követeléseit. Míg az ellenzék *Hírmondó*hoz kötődő csoportja identitásában a kelet-közép-európaiság földrajzi-politikai fogalma dominált, addig a *Demokratához* kötődő ellenzékiek identitás-képzésében⁵¹ elsősorban a hatalomhoz való viszony volt a fontos. A hatalommal szemben határozták meg magukat, identitásuk tehát a status quo ellenében jött létre.

E viszonynak több jellegzetes eleme emelhető ki. A *Demokrata* köréhez tartozó ellenzékiek nem annyira kirekesztettként, mint inkább a hatalom kifosztottjaiként, elnyomottjaiként⁵² határozták meg önmagukat.⁵³ „A szervezkedés minden lehetőségétől megfosztott (...) ellenzék.”⁵⁴ Egyikük ezt írta önmagáról: „lábalattvaló vagyok”⁵⁵

A *Demokratában* kimutathatóan gyakrabban jelentek meg a rendőri zaklatásokat, házkutatásokat, vallatásokat bemutató írások, mint a *Hírmondóban*. A *Demokratában* publikáló ellenzékiek sokkal drámaiabbnak látták saját helyzetüket.⁵⁶ Mindez összefügghetett azzal, hogy ők elvetették a konspirációs szabályokat, ezért több atrocitásban volt részük a rendőrség részéről.⁵⁷ A lap arculatát továbbá olyan témák határozták meg, mint: az egyház szerepe, az emigráció és az emigráltak, a kisebbségi magyarok, a cigánykérdés, a szovjet hadsereg jelenléte, a katonai szolgálatmegtagadók, a zsidó vallás, a környezetvédelem, a tömegkultúra. E témák tárgyalása szinte mindig a fennálló diktatórikus hatalom bírálata futott ki. Másfelől viszont ezek a témák nemzeti sorskérdésekként definiálódtak. Ezzel szemben a *Hírmondóban* publikáló ellenzékiek nem nemzeti sorskérdésekről, hanem korunk sorskérdéseiről⁵⁸ beszéltek. Nem mindig az adott partikuláris keretben, hanem sokszor általánosabb kontextusban fogalmaztak..

Az identitásképzés szempontjából fontos kérdés, hogy az ellenzékiek kikben találták meg példaképeiket, és milyen magatartásmintákat tartottak követendőnek. Önmagában már az is figyelmet érdemel, hogy egyáltalán szükségünk volt példaképekre. Amint az itt következő *Hírmondó*-idézetből is kiténik, a kelet-közép-európai példaképek iránti igényt a magyarországi helyzetben érzékelt hiányérzet táplálta. Olyan elégedetlenség, amely egyrészt a magyar társadalomnak, másrészt saját maguknak és ellenzéki társaiknak szólt:

„Nekünk jobban imponál az a mód, ahogyan a lengyelek milliói kitaranak föld alá szorított, megtiport és megrágalmazott, mégis szabad szakszervezetük mellett, ahogyan rejtik és védelmezik az illegalitásban tevékenykedő Szolidaritás-vezetőket. Bennünket nem a Jeruzséli-rezsim állítólagos nagylelkűsége ejt bámolatba, hanem eddigi foglyainak állhatatossága, amellyel minden reálpolitikai érvelés, a kormány minden sanda, korrumpáló célzatú ajánlata ellenére kitartottak a börtönben. Mi sem a rendőrállam úgynevezett humanizmusát tartjuk lenyűgözőnek, hanem például azt a tényt, hogy a két és fél éve tartó elnyomás ellenére, mindennel dacolva, mintegy ötszáz illegális folyóirat és újság jelenik meg rendszeresen Lengyelországban. Nem öt, hanem ötszáz.(...) Köszöntjük őket abból az alkalomból, hogy véget értek megpróbáltatásaik a börtönben. Nekik erőt és sikert kívánunk további küzdelmükhöz, magunknak pedig azt, hogy Magyarországon is százával támadjanak olyan értelmiségiek, mint Kuron, Michnik, Lipski és a többiek, olyan munkások, mint Walesa, Bujak és társaik.”⁵⁹

A *Hírmondó*hoz kötődő ellenzékiek a pátosz kifejezési eszközeit⁶⁰ kizárólag a fentihez hasonló, másokról szóló szövegekben alkalmazták. Önmaguk teljesítményét értékelve sosem jutottak el a pátoszig. A *Demokrata* szerzői viszont szívesen éltek drámai képekkel a magyar politika és saját beszorított helyzetük leírásakor. Utóbbit annyira súlyosnak látták, hogy úgy érezték, nincs, ami indokolja a hallgatást: „...még az állatok is nyüszítenek, amikor bajt éreznek.

Az ember pedig megpróbál kiabálni: tűz van. Pedig ez nem is tűz. Ez tűz-vész.”⁶¹

A *Demokrata* szerzői alapvető feladatuknak tekintették a hatalom természetének, a rendszer működési mechanizmusainak leleplezését. A rendszert kritizáló diskurzusaik leggyakrabban a látszatsdemokrácia,⁶² a puha diktatúra, a szocialista demokrácia⁶³, és a felvilágosult abszolutizmus⁶⁴ fogalmaival operáltak. „Aki nagyon akarja, hadd lássa ’liberálisnak’ a magyar rendszert: a másként gondolkodók, de még másként cselekvők ellen sincsenek politikai perek. Van helyettük más. Vegyünk tőle ujjenyomatot, készítsünk róla beszámozott fényképet – ezzel is megalázhathatjuk, érezze csak a börtön szagát: korbácsunk is van, ha nem harap rá a mézesmadzagokra.”⁶⁵ Egy másik helyen: „Leszögezzük: a harminc éves Kádár-rendszer gazdasági eredményei is viszonylagosak és korlátozottak, elmaradnak egy valódi demokrácia lehetőségeitől...”⁶⁶ mert ez egy „húzd meg-ereszd meg’ játék...”⁶⁷

Ezek az ellenzékiek a kompromisszum fogalmát – amelyet a látszatsdemokráciában a diktatórikus hatalommal köthetnének meg – morális alapon közelítették meg és utasították el. A kompromisszumot megalkuvásként, önfeladás-ként értelmezték: „Egyáltalán vállalhatja-e tisztességes politikai mozgalom, hogy beláthatatlan időkre szóló kompromisszumot erőltessenek rá? A politikában hétköznapi dolog a kompromisszum, de ez csak akkor elfogadható, akkor tisztességes, ha nem örök időkre kell vállalni, ha tehát nem jár önfeladással (...) Nem lehet tehát arra számítani, hogy belátható időn belül olyan kompromisszum születhetne a hatalom és a rajta kívül állók között, amelyben az ellenzéki erő megőrizheti politikai becsületét.”⁶⁸ Az ily módon értelmezett, „beláthatatlan időkre” szóló kompromisszumot az ellenzékiek nagyon határozottan elutasították: „Nem. Ez a rezsím, ez a kormány hamiskártyás. Nem fair play-re és konszenzusra kell vele törekednünk, hanem arra, hogy megmondjuk az igazat. Minél hangosabban, minél érthetőbben.”⁶⁹

A *Demokrata* körének végső, és gyakran kimondott célja a hatalom megdöntése volt: „Mit ér az olyan ellenzék, mely nem buktathatja meg a kormányt sem, nem hogy a rendszert?”⁷⁰ „Ahhoz, hogy a demokrácia győzzön, a párt-diktatúrát kell felszámolni.”⁷¹

A hatalomhoz való viszonyukat értékelve ugyanakkor a *Demokratához* kötődő ellenzékiek gyakran beszéltek arról, hogy félnek – viszont majdnem mindig azt is jelezni próbálták, hogy bár félnek, nincsenek megfélemlítve:⁷² „Már nem gyanakszom: félek. Nem annyira, hogy hallgassak.”⁷³ De amilyen gyakran beszéltek saját félelmeikről, legalább olyan sokszor láttatták önmagukat olyanoknak, akik képesek félelmet kelteni a hatalomban: „...mennyire önmaguk is a hatalomtólunk való notórius félelme!”⁷⁴ Jellemző volt ugyanakkor, hogy a hatalom félelmét önmaguk morális fölényével hozták összefüggésbe: „olyan a helyzet (...) hogy Góliátnak tartania kell Dávidtól.”⁷⁵ Mellesleg: ez a tény még szemléletesebbé teszi, hogy Góliát erkölcsileg bukott hatalom.”⁷⁶

Az ellenzékiek viszonya a társadalomhoz

Az ellenzék viszonya a társadalomhoz nem volt mentes az ambivalenciáktól. A Kádár-rendszer sajátos érdekkijáró, konfliktusokat tompító természetéből következett, hogy az ellenzékiek nem tudták önmagukat azonosítani a társadalommal, s nem tudták saját követeléseiket a társadalom igényeként megfogalmazni. Időnként kifejezésre jutott köreikben a „társadalom némasága”⁷⁷ miatt érzett ellenzéki elégedetlenség. Tartottak attól, hogy a társadalom nem azonosul a céljaikkal, sőt talán meg sem érti őket. Olyan dilemmák gyötörték őket, amelyek a lengyel Szolidaritásban föl sem vetődtek. Mégis, miben látták önmaguk társadalmi hasznosságát?

A korábban említett morális öntudattal összefüggésben, főleg egyfajta útmutató, értékkijelölő szerepet vallottak a magukénak: „A fáklyát magasra kell tartani akkor is, ha fénye nem pótolhatja a napfényt, és a fáklyavívő nem siettetheti a napfelkeltét. De ennek a fáklyafénynek mindig igaz értékekre kell világítania, nem talmi hamisítványokra, fából vaskarikákra.”⁷⁸ A *Demokratához* kötődő ellenzékiek önmeghatározásában a fénymetafora újra és újra visszatért.⁷⁹ Szerepüknek gondolták a példaadást, példamutatást: „ha engedjük szét-eszni (...) véleményformáló és -kinyilvánító, olykor demonstratív cselekvésekre is kapható csoportosulásunkat, már majdnem közösségünket, akkor nemcsak magunkat, legjobb szándékainkat gyalázzuk meg, de mások előtt is elragadjuk a példát és a lehetőséget...”⁸⁰

Felelőségüknek tartották, hogy a társadalmat az elhallgatott történelmi múltra emlékeztessék.⁸¹ „A helyzet ma nem kedvez az 1956-ra emlékezőknek. Ebben a helyzetben nem a népes, szervezett, látványos akciókra van a legnagyobb lehetőség, hanem inkább az emlékezés, az emlékeztetés szétszórta, de annál tömegesebb aktusaira, a hosszas előkészítést igénylő nyilvános demonstrációk helyett az öntevékenység gyors, ötletes és titkon előkészíthető fényjelzéseire.”⁸² Ezek az ellenzékiek nem az elit pozíciójából, hanem belső pozícióból szóltak; társadalmi önképüket morális, illetve pragmatikus, praktikus elemekből konstruálták.⁸³

Az egyéni felelőség kérdése markánsabban jelent meg *Hírmondóban*, mint más lapokban, de a család szerepét itt sem vitatták meg. A *Hírmondó* szerzői önmagukat alapvetően a nyilvánosság dimenziójában, és nem az egyéni dimenzióban jelenítették meg. A tágként, nyitottként elgondolt közép-kelet európai tér ezekben a szövegekben nagyon ritkán szűkült a magánszféra legbelső tereire, például a családra. Úgy is mondhatnánk, hogy a tér legfeljebb a dolgozósobáig szűkült,⁸⁴ az ellenzéki aktivitás családot érintő kockázatairól nem esett szó.

A *Hírmondóban* folytatott ellenzéki diskurzusoknak nem volt jellemző tárgya az emigráció sem; kivételt csak a „Lapzártá után” rovat képezett, például az egyik, Erdélyből korábban áttelepült vezető ellenzéki filozófus, Tamás Gás-

pár Miklós ügye kapcsán.⁸⁵ Nyilván nem véletlen, hogy épp ezt az ügyet tartották fontosnak megemlíteni. Tamás ugyanis az emigrációt nem egyéni választási lehetőségként, hanem a hatalmi nyomás következményeképp kialakuló helyzetként írta le, amelyben a hatóságok azt mondták neki: „útlevelet nem kap, de kivándorolhat, ha akar, s mi több ez kívánatos is volna.”⁸⁶ Erre a hatalom által „felkínált” megoldásra az ellenzékiek válasza a határozott elutasítás volt: „Lapunk munkatársai ezt másként gondolják. (...) Pokolba az ilyen ajánlatokkal! (...) Lehetséges, hogy egy évtized múltán ismét előveszik ezt az eszközt,⁸⁷ és akiket nem sikerült elbocsátásokkal, állástilalommal és zaklatásokkal megregulázni, most már odébb próbálják lökdösni a kultúra csendbiztosai? Mi mást mondhatunk e baljós jel láttán: „Menjenek el ők. Egész jól elboldogulunk nélkülük.”⁸⁸

Míg a *Hírmondó*ban nem voltak jellemzőek az emigrációról szóló diskurzusok, a *Demokratában* igen. Az egyes esetek elemzésekor többnyire az elfogadó ellenzéki magatartás tükröződik: az emigrációt olyan döntésként ítélik meg, amelyhez az egyénnek joga van. „Nem. Undorodom, tehát megyek – ezt mondta esetünkben az orvos házaspár. És azt hiszem, nem kell hozzá emberfölötti beleérző-képesség, hogy legalábbis megértsem elhatározásukat.”⁸⁹ Figyelemre méltó, hogy amennyire hangsúlyozták a morális tartás szerepét az itthon maradásban, legalább annyira kiemelték ugyanazt a vonást az ország elhagyásában. Az emigráció vállalásával kapcsolatos döntéseket nem ítélték el a nemzet sorsáért érzett kollektív felelősség szempontjából. Mint írták, az orvos-házaspár tagjai „Svédországba mentek, ahol köztudomásúan nincs orvoshiány, ezzel szemben van erősen progresszív adóztatás. Ha valahol, hát épp ott nem lehet belőlük milliomos orvos. De nem is milliomosok, csak tisztességes emberek akartak lenni, maradni.”⁹⁰

A *Demokratához* kötődő ellenzékiek abban az értelemben „nem engedték el” az emigráltakat, hogy állandóan szorgalmazták a velük való kapcsolattartást. Az oda-vissza hatásban egyrészt önmaguk szellemi gyarapodásának, másrészt az emigráltak nemzeti identitásőrzésének lehetőségét látták. Mint írták: „szívesen látjuk lapunkban az emigrációban élő demokraták megnyilatkozásait: a demokratikus ellenzék és a demokratikus emigráció kapcsolata mindkét fél javára lehet. Bennünket új gondolatokkal és meglátásokkal gazdagíthat, őket segítheti abban, hogy ne szakadjanak el a hazától és magyar szemmel lássanak odakint is.”⁹¹

Az magyarországi ellenzékiek az emigráns értelmiség politikai hatókörét sokkal tágabbnak látták, mint a sajátjukét, sokszor túl is dimenzionálták azt: „A hazalátogató magyar szakemberek, tollforgatók ne röstelljék – igenis! – felkeresni a hazai ellenzéket, ne átalldják a rezsim hatásainak a nyugati nyilvánosság előtt is szemükre vetni a jogsértéseket! (...) Ne habozzanak számon kérni a magyar kormányzattól a kölcsönösséget: ugyanazt a szabadságot az itt

élők számára, mint amelyet a kormányzat természetesnek tart a vele együttműködni kész nyugati magyarok esetében.⁹²

A *Demokratában* közölt írások tanúsága szerint 1987 végén egyre többen talajvesztést⁹³ érzékelték. Ebben az időszakban megsűrűsödtek az önértelmező megnyilatkozások. A változtatás célját és akarását utólag sem vitatták el maguktól, de a megfontoltság hiánya önbírálatot váltott ki soraikból. „Egyet tehettek: elősorolom vétkeinket. Hibáztunk abban, hogy nem gondoltuk végig, mibe kezdünk. Nem számoltunk egy mozgalom saját igényeivel. (...) Roppant erő van bennünk, nagyobb, mint amiről álmodunk, csak éppen nem tudunk bánni vele.”⁹⁴ És még valamit számon kértek maguktól, ami valóban nem volt jelen az önreflexív diskurzusokban: az öniróniát. „Hiányzott a kegyetlen hideg ironia belőlünk (...) Dehogysis mondtam volna ki, amin például a választásokkor fölháborodtam, hogy izgalmasan, vonzóan és érdekesen senki sem képes közülnünk megszólalni! Csak a rendőri beavatkozásokon, a durva, otromba manipulációkon köszörültem a nyelvem.”⁹⁵

Az *Égtájak között*-ben publikáló ellenzékiek a szélsőségek közül a legintenzívebben a bebörtönzöttek helyzetével foglalkoztak, például külön felhívták a figyelmet az ún. „pszichobörtönök”, kényszerpszichiátriák áldozataira. A hatóságokra való nyomásgyakorlásán túl⁹⁶ feladatuknak tekintették a bebörtönzöttekkel való állandó kapcsolattartást: „Fontos volt, hogy folyamatosan tájékoztassuk, hogy a külvilág foglalkozik helyzetével.”⁹⁷

3. AZ ELLENZÉKIEK STRATÉGIAI FOGALMAI

A *Hírmondó*hoz kötődő ellenzékiek identitásképző vitáiban alapfogalom volt a demokratikus Kelet-Közép-Európa gondolata: „Nekünk, magyar ellenzékieknek Kelet-Európa demokratikus tradícióihoz kell fordulnunk, mint ahogy ehhez kell fordulniuk a többi kelet-európai országok demokratáinak is (...) minden szétválasztó tendencia csak még reménytelenebbé teszi a kelet-európai demokrácia amúgyse rózsás perspektíváit.”⁹⁸

A *Hírmondó*hoz kötődő ellenzékiek – a *Demokrata* és az *Égtájak között* című folyóiratok köré szerveződő ellenzékiekhez hasonlóan – elkötelezettjei voltak az erőszakmentességnek és az emberi jogok védelmének: „A *Hírmondó* független és cenzúrázatlan kiadvány, csak a háborúra uszító más népek elleni vagy fajgyűlöletet keltő írásoknak a közlését tagadja meg elvi okokból.”⁹⁹ „... az egyéni és kollektív emberi jogokat kell követelnünk mindenki számára, beleértve a nemzeti kisebbségeket.”¹⁰⁰ „Bennünket a demokráciában a másféle kisebbség létjoga közelebből érdekel, mint a többség hatalma. Azt akarjuk, hogy respektálják a furcsa madarakat.”¹⁰¹ Határozottan álltak ki a faji megkülönböztetésnek leginkább kitett magyarországi kisebbség, a cigányság mellett: „Úgy vélem, hogy nálunk ma kiváltképpen a cigányok szorulnak a demokra-

tikus gondolkodású emberek védelmére.”¹⁰² (...) „Ismételten szeretném felhívni az olvasó figyelmét arra, hogy a magyarországi cigányságnak nincsen semmiféle egyesülete, érdekképviselői szerve (...) bárki csak magánemberként emelhet szót.”¹⁰³ Vallották az írott szó erejét, hatalmát: „talpalatnyit sem hátrálhatunk végső kényszer nélkül, és nem szabad szó nélkül beletörődnünk szabadságunk elvesztésébe...”¹⁰⁴ „Könyveinket, ha olvassák, azért olvassák, mert érdekli az olvasókat, mert tetszik nekik. Ez a mi hatalmunk.”¹⁰⁵ A civil társadalom polgáraiként határozták meg magukat, vagyis olyanokként, akik nem átruházzák,¹⁰⁶ hanem maguk „viselik a felelősséget.”¹⁰⁷

A hatalommal való dialógus lehetőségétől – ha az optimális kompromisszumot hozhat – nem zárkóztak el. „Ha a magyarországi magyarokat katasztrofára, nemzethalál fenyegeti (mi talán nem fogalmaznánk ilyen végletesen, s inkább stagnálásról, értékvesztésről, a lehetőségek ki nem használásáról beszélnénk), akkor ennek forrását mindenekelőtt a hatalommal való nem optimális kompromisszumban (...) kellene keresni.”¹⁰⁸

Mint már utaltam rá, a *Demokratához* kötődő ellenzékiek számos önreferenciális megnyilatkozása tartalmazott morális felhangokat.¹⁰⁹ Kérdés, hogy voltak-e olyan történelmi események, pillanatok, amelyekre az ellenzékiek – mint erkölcsi teljesítményre – folyamatosan hivatkoztak. Az egyetlen, de nagyon hangsúlyos ilyen referencia-pont az 1956-os magyar forradalom. „A gazdaság, a politika és a közélet mai helyzetében mind általánosabb felismerés, hogy az 1918 óta eltelt közel hetven esztendő magyar történelmének egyik legnagyobb eseménye az 1956. október 23-án megindult nemzeti demokratikus forradalom volt. Olyan eszmei és erkölcsi tőke ez, melyet a nemzeti megújulásra törekvő politikai erők még igen sokáig kamatoztathatnak.”¹¹⁰

Az emberi jogok védelme mellett kötelezték el magukat: „ismerjük el a ma élők jogát – többséghez és kisebbséghez tartozóként – a szabad élethez. Ennyire és nem többre kötelez bennünket a történelem és a világpolitikai helyzet.”¹¹¹ Számukra nem kérdés, hogy melyik történelmi pillanat kötelez? Természetesen 1956. „A növekvő gondok közt mind nyilvánvalóbb, hogy ami jogunk, javunk ma még megvan, azt elsősorban ötvenhat haragjának, elszánásának, vérhullásának köszönhetjük.”¹¹²

A demokrácia pluralista oldalát hangsúlyozták, s a *Demokrata* első számában így köszöntötték az olvasót: „A demokráciának azt a pluralizmusát szeretnénk képviselni, és érvényre juttatni ezeken az oldalakon, aminek megvalósulását a politikai életben is szívesen látnók, és amiért munkálkodni kívánunk.”¹¹³ Feladatuknak tartották a nemzeti függetlenség igényének deklarálását: „Ebben a stratégiai helyzetben a demokratikus ellenzéknek arra kell törekednie, hogy alakítsa a politikai közgondolkodást, tudatosítsa a demokratikus társadalmi fejlődés, a nemzeti függetlenség politikai igényeit.”¹¹⁴ (...) „...ez a hatalom a szovjet hadsereg állandósult jelenlétén alapszik. Erről hallgatni botorság volna (...) Egy jelentős számú hadsereg állandó fenyegetést jelent mindannyiunk

számára (...) A Társadalmi Szerződés tervezetét ezért ki kellene egészíteni egy olyan nyitó fejezettel, mely leszögezi, hogy a szerződő felek célja (...) a megszálló hadsereg kivonása. Ennek csak az üteme lehet alku tárgya.”¹¹⁵

Az *Égtájak között* szerzőinek identitásképző diskurzusaiban alapfogalom volt az autonómia, mert ebben látták „a mindennapok megélhetésének és elviselhetőségének a lehetőségét.”¹¹⁶ Elhatárolták magukat azoktól, akik a független létet nem vállalva „megpróbálnak a hivatalos engedélyezettési procedúrán végigmenni, ami nagyon gyakran személyiségtorzulásokkal jár, vagy elkezdenek inni, vagy ideggondozó intézetbe kerülnek, vagy öngyilkosok lesznek.”¹¹⁷

Ebbe a szemléleti keretbe, ugyanakkor, az „egy párt – egy ellenzék gyakorlata”¹¹⁸ sem fér bele; az *Égtájak között* körüli ellenzéki csoport önmagát „a monolit ellenzéken”¹¹⁹ kívül pozicionálja, és onnan fogalmazza meg kritikáját; ez a kritika alapvetően az intoleranciára, a független csoportokat kisajátító törekvésekre irányul – azokra, amelyek révén a monolit ellenzék megpróbálja „önmagát erősíteni”.¹²⁰ „Ahol az autonómia fehér holló, azt valamilyen módon meg akarják szüntetni. Nincsen ennek gyakorlata itt és most. Csak fenntartások vannak és értetlenségek. Nem is tudjuk, hogy milyen tabuk, amelyeket sértünk létünkkel.”¹²¹

Fontos stratégiai céljuk volt az alternatív közművelődés, amelyet a „centralizált, monopolizált és központilag irányított”¹²² közművelődéssel szemben javasoltak. Értelmezésükben a közművelődés feladata az lenne, hogy biztosítsa a sokféle, egymás mellé rendelt kulturális és oktatási lehetőséghez való hozzájutást,¹²³ a tényleges választási szabadságot. Mint írták, így „versenyhelyzet alakulhatna ki. Nagyon egyszerű lenne, hogy mi most például elhatározzánk, hogy alapítunk egy oktatási munkaközösséget, és már ezen a héten megalapíthatnánk. És ha nem menne, megmondanánk, hogy ez így nekünk nem megy.”¹²⁴

Az *Égtájak között* ellenzéki szerzőinél a moralitás, az igazságra alapozott politika követelése korántsem volt olyan erőteljes mértékben identitásképző fogalom, mint a *Demokratához* kötődő ellenzékiek esetében. Mégis, a fogalom újra és újra megjelent: „Az általános erkölcsi premisszákat nyújthatnak támpontot, és az elhallgatott magyar múlt és magyar kultúra megismerése. És a kapukat feszegetni kell.”¹²⁵

A NEMZETI KÉRDÉS ÉS A NEMZETI KISEBBSÉGEK

A *Hírmondó* köré szerveződő ellenzékiek európai tárgyú és szemléletű diskurzusaiban¹²⁶ hangsúlyosan jelent meg a határon túli magyarok ügye. De nem kevésbé hangsúlyosan volt jelen az ún. belső kisebbségek (cigányság, zsidóság)¹²⁷ ügye. Ezt azért fontos kiemelni, mert vannak álláspontok, melyek szerint a modern szemléletű, urbánus magatartású demokratikus ellenzék többek

között abban különbözött a kommunista hatalmat a nemzeti identitás szempontjából bíráló népi írócsoport tagjaitól, hogy míg ez utóbbiak szinte kizárólag a külső, határokon túl élő nemzeti kisebbségekre figyeltek, addig a demokratikus ellenzékiek inkább a belső kisebbségekre koncentráltak.¹²⁸ Ez azonban nem így volt. A *Hírmondó* cikkei alapján elmondható, hogy a demokratikus ellenzék legalább olyan gyakorisággal foglalkozott a külső kisebbségek problémáival, mint a belső kisebbségekéivel.

Más kérdés, hogy miként viszonyultak a határon túliak problémájához – ilyen szempontból a *Hírmondó* körüli ellenzékiek nemcsak a népi íróktól, hanem a *Demokrata* körüli ellenzékiektől is különböztek.¹²⁹ A *Hírmondó*hoz kötődő ellenzékiek a határon túli magyarok ügyét nem feltétlenül a nemzeti öntudatról szóló diskurzusba helyezték bele, hanem elsősorban az egyetemes emberi és polgári jogok felől közelítették meg.¹³⁰ Ez utóbbi témát egyébként is kiemelten kezelték a *Hírmondó*ban.

A *Hírmondó* köré csoportosuló ellenzékiek¹³¹ diskurzusában a legmarkánsabb önmeghatározó elem a kelet-közép-európaiság volt. Ebből az alapállásból közelítettek meg egyes témákat; vállaltak fel, illetve utasítottak el ügyeket. A *Hírmondó* Beköszöntője, amely komplex öndefiníciós kísérletnek tekinthető, a határon kívüli magyarokat – etnikai és kulturális szempontból – a nemzet szerves részeként határozta meg. „A *Hírmondó* közölni fogja a határainkon kívül élő magyar ajkú nemzeti kisebbségek elnyomásáról szóló bőséges híryanagot.”¹³² Bár a Beköszöntő a problémát kiemeltként kezelte, mégsem helyezte minden más probléma fölé: „nem értünk egyet azokkal a honfitársainkkal, akik a nemzeti kérdést minden más probléma elé helyezik. A magyar kisebbség ügye elválaszthatatlan a térség globális problémáitól...”¹³³ A két kérdéskör egymás mellé rendelése a *Hírmondó* fennállása során mindvégig jellemző maradt: „...a romániai magyar üldözésekkel együtt a romániai románüldözések ellen is fel kívánom a szavamat emelni.”¹³⁴ Ez az ellenzéki attitűd annyiban különbözött a *Demokrata* körüli ellenzékiekétől,¹³⁵ hogy ott a kiemelten kezelt nemzeti kérdésnek többnyire alárendelték a tágabban vett térség problémáit.

A fent említetteken túl, az identitásképzés része volt az is, hogy az ellenzékiek a magyar kisebbségi probléma kapcsán milyen megoldási alternatívákat fogalmaztak meg. A *Hírmondó*hoz kötődő ellenzékiek – a kelet-közép-európaiság logikájából adódóan – a térség demokratikus mozgalmaiban bíztak: „véleményünk szerint a magyar kormányzatnak is fel kellene lépnie erőszakos asszimilációjuk ellen, de (...) csak népeket a rájuk telepedő és őket egymással szemben kijátszó hatalmak fölé emelkedő demokratikus mozgalmaktól várjuk e kisebbségi sorsnak a megoldását.”¹³⁶ „És ebben az ügyben nem a magyar kormányt fogom piszkálni, hogy járjon közben a romániai magyarokért, hanem a (bizonyára kisszámú) román demokratákhoz kívánok fordulni: ‘rendezzük végre közös dolgainkat.’”¹³⁷ A *Demokratához* kötődő ellenzékiek ugyanennek a problémának a megoldását alapvetően a magyar kormány beavatko-

zásának eredményeként képzelték el, s ennek elmaradásáért élesen bírálták a kormányt.¹³⁸

A határok és a határon túl élő magyar nemzeti kisebbségek kérdésében a *Hírmondó*hoz kötődő ellenzékiek nem emlegettek múltidéző igazságokat, sőt, a határok átalakításának még az elvi lehetőségét is elvetették. E helyett a határok „átereszthető képességének” növelését, a személyi szabadság tágítását szorgalmazták.¹³⁹ „Ha határaink átjárhatóak volnának, az a tájékozódó mozgást, ismerkedést, közeledést, cserét és kiegyenlítődést szolgálná, s mindez csökkeneténél e veszélyes – „revíziós” – feszültséget. Hogy nekünk különösen fájó kérdést említsünk: ha a magyar ajkúak könnyebben vállalkozhatnának munkát, járhatnának iskolába és telepedhetnének át a Felvidékről, Újvidékről és Kárpát-Ukrajnából Magyarországra, jobb volna a nemzeti közérzet és kevesebb a gyűlölködő nemzeti indulat a Kárpát-medencében.”¹⁴⁰ Államok helyett népekben gondolkodtak: „A nyitott határok javaslata nem az államok, hanem a kelet-európai népek közeledését és összefogását tartja kívánatosnak.”¹⁴¹

A *Demokratához* kötődő ellenzékiek diskurzusaiban hangsúlyosan jelent meg a nemzet – és vele együtt 1956, mint összetartó erő, mint a közös jövőképet formáló pozitív tudás: „sok jele van annak is, hogy a nemzetben él az erő a megtisztulásra, arra, hogy adandó esetben visszataláljon 1956-hoz, az önérzet és szabadság egyedül járható útjára.”¹⁴² „Mennyire hamis volt az a számítás, amellyel a szőnyeg alá seprték a nemzet lelkét és törekvéseit 56 haszonélvezői...”¹⁴³ „Mikor lesz a piros betűs végre, nemzetünk őszében most is fénylő, örökké tartó tavasz-pillanat, október 23?”¹⁴⁴ Az azonban, hogy ezek az ellenzékiek elkötelezettjei voltak a nemzeti kérdésnek, nem jelenti azt, hogy feltétlenül elfogultak is lettek volna a megoldás egyetlen útja mellett. Mint írták: „az ’integrális nacionalizmustól’ el kell határolnia magát a magyar progressziónak. Ez a ’saját nemzetét abszolútnak tételező’ nacionalizmus nem más, mint a sovinizmus. Régi ismerőseink, régi ellenségeink.”¹⁴⁵

Amint korábban láttuk, míg a *Hírmondó*hoz kötődő ellenzékiek a kisebbségi magyarok problémájának megoldását elsősorban a térség demokratikus mozgalmaitól várták – addig a *Demokratához* kötődő ellenzékiek elsősorban a magyar kormánytól. Ez összefüggött azzal, hogy utóbbiak önmagukat, mindenekelőtt a hatalomhoz való viszonyukban fogalmazták meg. „Nincs épeszű ember, aki azt hinné, hogy a budapesti kormánynak és pártnak ’csak egy szavába kerülne és minden megváltozna’ Erdélyben. A probléma nem ez a tévhit, és nem is a hazai ellenzék ’rosszhiszeműsége’. A probléma az, hogy a budapesti kormány sem a nemzetközi fórumokon, sem a Varsói Szerződés keretein belül egyetlen szót sem szól két és fél millió magyar védelmében.”¹⁴⁶ A kormánytól a keménységet kérték számon, ami nem volt véletlen, hiszen a keménység az ellenzéki önreprezentációkban mindig az egyik alapvonás volt. „Amennyire alaptalan állítás az, hogy a magyar kormánynak nincsenek meg a jogi lehetőségei a magyar kisebbség védelmére, ugyanolyan alaptalan érv az

is, hogy Budapest minden közbelépése csak tovább ronthatná a romániai magyarok helyzetét. Hosszú távon csakis a kemény szembeszegülés és a nyilvános leleplezés használ a zsarnokság ellen. Az engedékenységtől csak vérszemet kap a zsarnok.”¹⁴⁷

A megnyilatkozások legtöbbje tehát egyrészt a kisebbségi magyarok melletti kiállást sürgette, de legalább ennyire volt a magyarországi kommunista hatalommal szembeni általános kritika is. „A Kádár-rendszer nem bírálhatja mélyrehatóan a bukaresti politikát anélkül, hogy önmagát nem bírálná. A romániai elnyomás struktúrájának elemzése a két ország minden különbsége ellenére is sok hasonlót mutatna ki a Kádár-rendszer struktúrájával. Ugyanezért nem tűrheti el a rezsim a magyar társadalom kezdeményezését, illetve ezek kibontakozását sem, ha a romániai magyarság melletti állásfoglalásról, az erdélyi magyaroknak vagy a csángóknak nyújtandó gyakorlati segítségről van szó.”¹⁴⁸

Nagyon intenzív volt az *Égtájak között* környékén tömörülő fiatal ellenzéki értelmiségiek szélsőséges helyzetek és konfliktusok felé forduló figyelme. Nem volt véletlen tehát, hogy gyakran emeltek szót például a moldvai csángókért.¹⁴⁹

A vallásról és egyházzal folytatott viták

A *Beszélő*-ben a vallásos diskurzus, a keresztény közösségek, a nemzeti identitás és a határon túli magyarság problémája az első évfolyamokban még nem képezték a másként gondolkodók öndefiníciójának szerves részét. Ezek a kérdések kívülről szemlélve merültek fel a legtöbbször, a témákról szóló beszámolóokban, vagyis nem nyitottak meg kérdéseket, nem képezték vita tárgyát úgy, ahogy az ellenzék feladata és a társadalomhoz, illetve a hatalomhoz való viszonya vita tárgyát képezte.

Ebből az időszakból említést érdemel a katolikus másként gondolkodásról¹⁵⁰ és az adventista egyházzal¹⁵¹ szóló írás. A katolikus másként gondolkodókról szóló cikk tágabb értelemben is érvényes megállapításokat közölt ideológia és identitás kapcsolatáról, amikor a „papi hivatás” szabad kialakulásának lehetetlenségéről és az egyház és az állam közötti kompromisszum hatásairól beszélt. Mint megfogalmazódott:

„Az állam totális ellenőrzést gyakorol az egyházak fölött, és közvetve irányítja az egyházi életet. Nincs mód többé arra, hogy legális formában védekezzünk. Egyre kevésbé fordulhat a pap püspökéhez, a kispap előljárójához, a hátrányosan megkülönböztetett hívó a plébánosához. A gyakorlatban minden létező intézmény és fórum, amely az egyház függetlenségét volna hivatott megvédeni, ellenük dolgozik. Elnyomja az egyes ember kezdeményezéseit, szertefosztatja a közösség reményeit, szétöri a kollektivitást, s mindez a katolikus egyházat is alapjaiban veszélyezteti. Sokakat kísért a gondolat: kilépni ebből a bűvös körből!

Egyesek oly módon próbálkoznak, hogy elhítetik magukkal: az állami vezetés kész a jó szándékú dialógusra, csak rájuk vár. A békepapság blöffpolitikájával nem kevés jobb sorsra érdemes papot ugratnak be. Ezek az emberek nem gondolnak arra, hogy minden újabb, nagy csinnadrattával világga kürtölt meggyezés csupán nevetséges morzsákat ad vissza abból a jobból, amely eredendően megilleti Krisztus egyházát és az embert. Cserébe ezekért az engedményekért kiszolgálják a totális államhatalmat, amely ma sem mondott le arról, hogy a máskéntgondolkodókat elhallgattassa. Vezérszavuk a „kompromisszum” és a „realizmus”. (...) Mit tartsunk valóságnak? Az egyház szabadságáról zengő szónoklatokat, vagy a vezető beosztású BM-tisztviselő szavait, aki szerint ’minden ránk tartozik, értse meg, még az is, ha maga templomba megy, mert itt mindent mi intézünk, és minden tőlünk függ.’¹⁵²

Az ellenzéki diskurzusok a katolikus egyház törekvéseit nem úgy értékeltek, mint amelyekkel a diktatúrában azonosulni lehetne. Az egyházat többnyire a hatalom és a hatalmi működés szerves részeként írták le: „A Mindszenty-per óta halálos ölelésben lévő egyház mindig ragaszkodik – legalábbis ami a vezetést illeti – a hatalomhoz, a pozíciók megtartásához és megvédéséhez ebben a világban. Látjuk, hogy újratermelődik a hatalomért foggal és körömmel harcoló egyházi személyek rétege. Felülről semmiféle kibontakozás lehetőségét nem várhatjuk.”¹⁵³ A diskurzusok állandó tárgya volt ugyanakkor, hogy az intézményes forma kudarca után mik a vallásosság esélyei a hatalom világában. A reményt azokban a keresztényekben és a belőlük formálódó közösségekben látták, akik és amelyek rátalálva a hit mélyebb dimenziójára, ’vállalták a kicsiséget, a másik ember szolgálatát’.¹⁵⁴

Mindaz, amit a *Demokratához* kötődő ellenzékiek a zsidó vallásról gondoltak, összesűrösödött abban, ahogyan 1987-ben „új laptársukat”, a *Magyar Zsidót* üdvözölték.¹⁵⁵ Sokan nem értették, hogy miért van szükség ilyen lapra. Ők azonban a demokratikus elvek nevében igyekeztek megfogalmazni saját álláspontjukat, mely szerint „egy kiteljesedő demokratikus közgondolkodás zenekarában nemcsak helye van, de fontos szerepe kell legyen az új szólamnak is.”¹⁵⁶ A zsidó vallást a hit és értékkeresés fogalmai szerint értelmezték, gyakorlatilag a katolikusok és protestánsok mellé helyezték el, mondván, hogy ők sem nem akarnak hitük nélkül létezni egy értékkereső világban.”¹⁵⁷ A *Demokratához* kötődő ellenzékiek támogatták a zsidó vallásúakat identitásuk vállalásában.¹⁵⁸

BÉKEMOZGALMAK ÉS SZOLGÁLATMEGTAGADÓK

A *Beszélő* rendszeresen visszatérő figyelmet fordított a katonai szolgálatot megtagadókra és a békemozgalmakra. Külön cikk foglalkozott például a magyar katolikus egyházban kibontakozó pacifista mozgalomról.¹⁵⁹

Az *Égtájak* között szerzői a béke alapvető feltételeként a szovjet csapatok

visszavonását jelölték meg. Saját magukat a „megszállt nemzet”¹⁶⁰ szószólóiként láttatták és érvrendszerükbe gyakran emelték be 1956-ot. „Merő ábránd-e (...) kitűzni egy olyan alapelvet, hogy egyetlen ország csapatai se tartózkodhassanak egy másik ország területén? 1956. október 23-án a budapesti fiatalok földेरülve skandáltak maguk költötte friss jelszavukat: minden ország katonája menjen saját hazájába. Azóta is szeretem ezt a jelszót, és negyedszázad múltán még aktuálisabbnak érzem, mint akkor...”¹⁶¹

Rendszeresen szót emeltek a nagyhatalmi ambíciók és fegyverkezés ellen: „Ma is teljesen értelmetlen a miatt az ostoba kérdés miatt meghalnunk, hogy ki uralkodjon a világon: Oroszország-e vagy Amerika? Egyik se uralkodjon. Egyiknek sem joga, sem hivatása a világ vezetése...”¹⁶² A nagyhatalmi szembenállást értelmetlennek látták és rendszeresen felemelték a hangjukat ellene. Emellett visszatérő téma volt az ellenzékieknél a magyar hadsereg életképtelensége.

A *Demokratához* kötődő ellenzékiek kiemelten foglalkoztak a katonai szolgáltatásmegtagadók ügyével,¹⁶³ feladatuknak tekintették, hogy ezeket figyelemmel kísérjék, és a közvéleményt tájékoztassák: „A közvélemény eddigi – részben tájékozatlanságából fakadó – érdektelensége is felelős azért, hogy Magyarországon a Kádár-rendszerben békés fiatalok ezreit ítélték szolgáltatásmegtagadás címén többéves börtönbüntetésre...”¹⁶⁴ „A magyar demokratikus ellenzék néhány tagja közleményben kötelezte magát Keszthelyi Zsolt és sorstársai ügyének folyamatos figyelemmel kísérésére.”¹⁶⁵ A probléma kapcsán ugyanakkor javaslatokat is megfogalmaztak, amelyekben a „békeszolgálat” intézményének bevezetését támogatták.¹⁶⁶

ÖKOPOLITIKA

A *Beszélő* 1984-től kezdett el foglalkozni a környezetvédelmi kérdésekkel, mindekenelőtt a csehszlovák és magyar kommunista kormány által nemzetközi szerződésben elhatározott Gabčíkovo-Nagymaros vízlépcső megépítésének problémájával, majd 1986-ban Csernobil katasztrófájával. A környezetvédelem ügye nagyon gyorsan került be az ellenzék nyilvános politikázálásának terébe. A szimpatizáns cikkek mellett csakhamar megjelentek a környezetvédő körök, csoportok, és mozgalmak. Ennek oka az lehetett, hogy ezek nem pártjellegű, direkt politikai szervezkedések voltak, hanem olyan ügyek bírálatára szerveződtek, amelyeket elvileg akár a kommunista párt is támogathatott volna. Nem többpártrendszer akartak, hanem tiszta vizet és tiszta levegőt. Rendszerkritikai erejük nem ideológiájukban rejlett, hanem mozgalmi potenciáljukban. Az állampolgárok számára kevésbé volt kockázatos a zöldek tiltakozó gyűléseire elmenni, mint mind eszméjében, mind követeléseiben közvetlenül ellenzéki politikai rendezvényre. Nyilvános civil-politikai akciókra épült a nagymarosi vízerőmű elleni tiltakozás, a Duna-kör tevékenysége, a népszavazást

követelő aláírásgyűjtés.¹⁶⁷ Mindez fokozatosan oldotta a rendszertől való félelmet a társadalomban.

Ezzel egy időben az ellenzék által konspiratíván szervezett monori találkozó – amelyen, 1985 júniusában 45 magyar értelmiségi vett részt – szellemi és politikai jelentősége ellenére nem gyakorolt közvetlen hatást. Az előadásokat Csurka István, Csoóri Sándor, Bauer Tamás és Kis János tartotta.¹⁶⁸ Nem lényegtelen, hogy ekkor már 1985–86-ot írtunk, és az ellenzék tevékenysége sok szempontból egyre szabadabbá és jelentőségteljesebbé vált. Az évtized második felében felgyorsuló politikai aktivitás egyre inkább a rendszerváltozáskor létrejövő politikai pártok előzményévé formálódott.

A *Hírmondó* környezetvédelemmel foglalkozó cikkei a 4. évfolyamtól kezdve jelentkeztek markánsabban. Két csoportjuk különíthető el: egyrészt azok a cikkek, amelyek alapvetően a politikai, gazdasági vagy technikai hatalomkoncentráció elleni fellépésként értelmezhetők; másrészt vannak azok, amelyek egy hipotetikus „zöld diktatúra” veszélyeire figyelmeztettek. A környezetvédelem, mint identitásképző elem, akkor vált hangsúlyossá, amikor a *Hírmondó* profilja a 4. évfolyam 21. számától új, környezetvédelmi rovattal bővült.¹⁶⁹ A téma köré két ellenzéki álláspont kristályosodott ki: az egyik csoport tagjai környezetvédőkként határozták meg magukat, míg a másik csoport tagjai – miközben a környezetvédelmi problémák iránti fogékonyságukat hangsúlyozták – kritikusan viszonyulnak a környezetvédelmi mozgalmakhoz.

Az első csoport tagjainál a környezetvédelmi szerepvállalás egyúttal a politikai, gazdasági és technikai hatalomkoncentráció elleni fellépést is jelentette. „Az atomenergia veszélyes és alkalmazása totalitárius, centralizált rendőrállam kialakulásához vezet. (...) Az atomenergia elleni tiltakozás legmélyebb motívuma az egész modern technikai és gazdasági fejlődésből való kiábrándulás (...) A technika decentralizációjának tehát igen nagy politikai jelentősége van, minthogy az egyik ellenszere lehet a gazdasági és politikai hatalomkoncentráció világszerte ható tendenciájának.”¹⁷⁰ Ezeket a környezetvédelmi diskurzusokat a(z erőteljes) morális értékítéletek is jellemezték: „Ausztria épít magának egy erőművet Nagymarosnál. Mi ez, ha nem az ország kiárusítása?”¹⁷¹

Többek között éppen a morális kérlelhetetlenség az, ami miatt a környezetvédőkkel szembeni kritikák megfogalmazódtak a második álláspont képviselői részéről: „a zöldek a szakszerű érveket erős morális pátoosszal adják elő, az egészséges élethez való fundamentális emberi jogot védelmezik és követelik. A zöld mozgalom ideológiája revízió alá veszi a termelési és fogyasztási szokásokat, s bennünk megfogalmazódik az aggodalom (...) Nem árt kijelenteni, hogy számunkra a szükségletek feletti újabb terror, egy hipotetikus zöld diktatúra is negatív utópia.”¹⁷²

A *Demokratában* a környezetvédelemmel kapcsolatos ellenzéki attitűd hasonlított ahhoz az állásponthoz, ami a *Hírmondó*-ban is megjelent: egyfelől azo-

nosultak a környezetvédelmi problémákkal, másfelől kritizálták a környezetvédelmi mozgalmakat. Kritikájuk többnyire az amatőrizmus ellen irányult.¹⁷³

Az ellenzékiek a zöld célokkal egyetértettek, de a mozgalom eszközeit kifogásolták, illetve hiányosnak találták. „A nyilvánossággal már elkéstek, nem elég beszélni, ideje volna tenni is valamit. Pontosan azt, amire eddig nem vállalkoztak: nyíltan politikai mozgalmat indítani, demonstratív megmozdulásokkal is bizonyítva a környezetvédelmi gondok súlyosságát, illetve kiküzdeni és fölmutatni a társadalom támogatását. A Duna Kör viszont, bár az ökológiai kérdésekkel teljesen tisztában van, a társadalmiakkal nem tud mihez kezdeni. Ellenfelei harcmódorát még nem elemezte (...) másban bizakodik, nem saját erejében. Szívvel-lélekkel támogatjuk a szörnyszülött erőmű elleni küzdelmét, de több, sokkal több önérzetet és önbizalmat kívánunk neki.”¹⁷⁴

A CENZÚRA ÉS A SZABADSÁG KULTÚRÁJA

A *Beszélő* már első számában beszámolt a Bibó-emlékkönyvről,¹⁷⁵ amely az első széles értelmiségi szellemi összefogás volt Magyarországon az 1956-os Petőfi Kör óta. Az Emlékkönyvben publikáló több tucatnyi szerző színvonalas tanulmányokban méltatta és elemezte a Kádár-rendszer által bebörtönzött, majd háttérbe szorított társadalomfilozófus, Bibó István nézeteit. Úgy tűnt Bibó épp olyan vonatkozási pont lehetett a különböző ellenzéki csoportok számára, ahogy Jan Patocka a csehek, vagy Kartol Wojtyła a lengyelek számára.

Ugyancsak hamar, már első számában beszámolt a *Beszélő* az 1981-es budapesti Egyetemi-Főiskolai Napokról, az egyetemi diákmozgalmakról,¹⁷⁶ amelyeket részint a lengyel Szolidaritás önkorlátozó forradalma, részint a cenzúra elleni tiltakozás inspirált. Később a lap egyik szerkesztője, Kőszeg Ferenc terjedelmes cikkben foglalkozott a magyarországi könyvkiadói cenzúra¹⁷⁷ gyakorlatával, hangoztatva, hogy a rendszer hivatalos propagandája ellenére igenis létezik cenzúra Magyarországon. Egy másik ismert szerkesztő, Haraszti Miklós részletesen elemezte egy szegedi rendszerkritikus punkzenekar tagja ellen indított bírósági eljárást.¹⁷⁸ Az ellenzéket azonban általában véve nem érdekelte – vagy nem önmagáért érdekelte – az underground kulturális szcéna. Néhány esetben szóba kerültek punkegyüttesek, de csak a hatóságok számára problematikus zenei események szereplőiként, akik ellen bírósági eljárás indult, mert például egy lefoglalt kazettájukon a zeneszámok között egy Szabad Európa rádiós hír is szerepelt.¹⁷⁹

A demokratikus ellenzék tagjai lehetőségeikhez mérten nyomon követték az irodalmi lapok szerkesztősegeinek problémáit, a leváltott főszerkesztők és egyes lapok gleischaltolására tett hivatalos kísérleteket (*Mozgó Világ*, *Tiszatáj*). Már a lap második számában külön cikkben foglalkoztak a *Mozgó Világ* ügyével.¹⁸⁰

Speciális helyet foglalt el a monolitikus rendszerben az Írószövetség, amely

ötévenkénti ülésein élesebben kritizálta a rendszer kultúrpolitikáját, az informális cenzúra gyakorlatát. Az egyik ismert ellenzéki író, Eörsi István, az 1981-es írószövetségi kongresszuson ironikusan azt javasolta a hatalom jelenlévő képviselőinek, hogy vezessék be formális cenzúrát, legalább minden író tudni fogja, hogy mit lehet kimondani és mit nem. Úgy érvelt, hogy a kádári 'puha diktatúrában' nem világosak a cenzurális szabályok, és ez önkényes szerkesztői cenzúrához, illetve szerzői öncenzúrához vezet. A cenzúra interiorizálása (vagyis az öncenzúra) helyett javaslata szerint jobb lett volna megtartani, vagy újra bevezetni a formális cenzúrát, mert ez által az írók számára láthatóbbá válik a hatalom. Egy külső cenzúra esetén pedig az írók jobban megőrizhetik integritásukat.

E mellett a *Beszélő* foglalkozott a fiatal írókat tömörítő József Attila Kör konfliktusaival, információkat adott a második nyilvánosság kiadványairól, eseményekről, az ellenzéki kiadványokat áruló ún. szamizdat butikról, és folyamatosan napitrenden tartotta az 1956-os forradalommal kapcsolatos dokumentumok közlésének ügyét. Információk között a párizsi *Magyar Füzetek*, a *Magyar Figyelő*, a *Szféra* megjelenéséről és tartalmáról, az ellenzék által szervezett Hétfői Szabadegyetemről, és az ugyancsak ellenzékiek által kezdeményezett Szegényeket Támogató Alap (SZETA) kulturális rendezvényeiről.¹⁸¹ Az ellenzéki identitás kérdései felmerültek egyes könyvkritikákban, amelyek 1984-től (az 5-6. számtól) jelentek meg a lapban. Az esztéta és kritikus Radnóti Sándor például Petri György költő kapcsán az ellenzékiségről, mint egyfajta irodalmi magtartásformáról írt, illetve arról, hogy olyan magyar írók, mint Spiró György és Esterházy Péter hogyan építették be a „tűrésnek tűrhetetlen világát” irodalmi szövegeikbe.¹⁸²

A magyar ellenzék gondolkodását általános értelemben is jellemezte, hogy vitáikban és folyóirataikban nem jelent meg a nők helyzete és a feminizmus kérdése, még kulturális szinten sem. A nők, mint társadalmi csoport csak 1988-ban került szóba, amikor a Fidesz Madzsar Alice-csoportja szervezett női tüntetést a nagymarosói vízlépcső felépítése ellen. A feminizmus kifejezés általában negatív konnotációkkal bírt a magyar társadalomban, s nem voltak ez alól kivételek az ellenzéki körök sem. Csak a fiatalabb ellenzéki generációk körében vált e gondolat szellemi tényezővé, de ott se meghatározóvá.

A *Beszélő*hoz és a *Hírmondó*hoz kötődő ellenzékiek megnyilvánulásaira nem volt jellemző a szubkultúrák tematizálása. Az egyik kritikus szerző éppen ez irányú tájékozatlanságukat róta fel nekik: „Tisztelem a *Beszélő* és a *Hírmondó* szerkesztőit, de úgy érzem, hogy nem ismerik a ma egyre jobban háttérbe szoruló és szorított zenekarokat...”¹⁸³ A szubkultúrák kérdései, problémái is léteztek tehát, akkor is, ha a *Hírmondó*ban nem foglalkoztak velük: „Rengeteg együttes van, amelyet a kultúrpolitika nem enged érvényesülni. És itt nemcsak a punkra gondolok. Például időszerű lenne már, hogy valaki összeállítsa a nyolcvanas évek underground zenei antológiáját...”¹⁸⁴ Tény, hogy a *Beszélő*ben a

kulturális tematikát háttérbe szorította a szociális kérdés, amely külön elemzést kíván.

A *Demokratában* nem voltak jellemzőek az underground zenei és művészeti csoportok szerepét tematizáló diskurzusok. Az ellenzéki szerkesztők többször felvetették a nyugati tömegkulturális termékek terjedésének hatását, de ezt a kérdést is szinte mindig a hatalom és a rendszer bírálataiba fordították át. Az *Égtájak között* köréhez tartozó ellenzékiek viszont rendszeresen tematizálták a művészetekhez való viszonyukat; a művészetek pártfogóinak vallották magukat. Mindezt olyan miliőben tették, ahol „nincs gyakorlata a kettős publikálásnak, és annak, hogy művészeti, irodalmi anyagokat földalatti független kiadványok publikáljanak. Mert nagyon nagy nyomás alatt a politikai ellenvélemény szegezi magát szembe a politikai ellengyakorlattal. Nem találja magát a művészet.”¹⁸⁵ Sokszor olyan alkotókra hívták fel a figyelmet, akiket méltatlanul peremre szorítottak, vagy éppen elhallgattak a hivatalos „kánoncsinálók”. Egész habitusuk lényegét leképezték azok a mondatok, amelyek Hervay Gizella öninterjúját¹⁸⁶ vezették fel: „Háríthatnánk el magunktól a felelősséget. Pedig hát cinkosok voltunk benne mindannyian.”¹⁸⁷

EPILÓGUS

Az 1980-as évek első felében a magyar demokratikus ellenzék a szamizdatlapok vitáiban, de mindenekelőtt a *Beszélő* hosszú eszmecserejében kialakította ideológiáját, amelynek középpontjában a szociálisan kiegyensúlyozott, nyugati típusú liberális demokrácia, az emberi jogok, a szociális piacgazdaság elfogadása, a határokon túli magyarokkal és a további etnikai, szociális és kulturális kisebbségekkel való szolidaritás értékei álltak.

A *Beszélő* vitája után az ellenzékiek többsége a konkrét cselekvési program létrehozását kezdte támogatni. Már 1982-ben, a lap 5–6. számában (még a vita közben) megjelent a „Hogyan keressünk kiutat a válságból?” című programadó írás.¹⁸⁸ Ez a cikk már olyan javaslatokat tartalmazott, amelyek a nyilvánosságnak a korábbinál nagyobb és aktívabb szerepet szántak. Az ellenzéki cselekvés terét a cikk leginkább a közvélemény formálásában, a közvéleményen keresztül megvalósuló nyomás gyakorlásában látta. „Az államvezetés akkor fog mozdulni, amikor lesz közvélemény, amely erkölcsi és intellektuális nyomás alatt tartja.”¹⁸⁹ A javaslatok a gazdasági tájékoztatás, nyilvános gazdaságpolitikai viták szükségességét hangsúlyozták, az érdekvédelmi intézmények megújítása, a jól működő nyilvánosság és érdekvédelem jogi feltételeinek megteremtése, valamint a könyv- és lapkiadás reformja ügyét karolták fel. Utóbbit olyan példaként kezelték, amely megmutathatja, hogyan lehet a javaslatokat fokozatosan megvalósítani.

Az ellenzéki identitást és gondjait Kőszeg Ferenc foglalta össze legjobban, írása a *Beszélő* 19. számában jelent meg.¹⁹⁰

„Mi is voltaképpen a demokratikus ellenzék? Mozgalomnak bizonyítanival nem mondható – ahhoz túlságosan kicsi, nem rendelkezik olyan eszközökkel, szervezettel, amelyek a rokonszenvezők köreivel összekapcsolhatnák, sőt még azoknak sem tud kommunikációs formát nyújtani (sok-sok fiatalnak például), akik ezt kifejezetten igénylik. Tagjai mindenképpen – s hál’ istennek joggal – visszautasítanák a párt megjelölést is: kevés dologtól idegenkednek jobban, mint a magukat elitpártnak, vezetésre hivatott harci szervezetnek kikiáltó egykori értelmiségi csoport bolsevik tradíciójától. Tömegpártnak pedig bajosan nevezhetné magát néhány tucat ellenzéki. (...) A demokratikus ellenzék mai formájában, úgy gondolom, politikai vélemény- és magatartásformáló csoportosulás. (...) A szövegszerűen kimutatható gondolati hatásoknál is fontosabb az ellenzéki magatartásformák terjedése. Ma már nem csupán arról van szó, hogy különböző független csoportok éppúgy készítenek szamizdatot, gyűjtenek aláírásokat, ahogy az ellenzék teszi már nyolcadik éve, hanem arról, hogy tekintélyes társadalmi csoportok, szinte egész intézmények kísérleteznek a legalista rezisztenciával, vagy lépik át a hatalom önkényesen megállapított játékszabályait. Az előbbire az írószövetség közgyűlése a példa, amely szabályszerűen lebonyolított szavazás során kibuktatta választmányából a hivatalság képviselőit, és így a hatalmat kényszeríti saját játékszabályai felrúgására, az utóbbira az, hogy tekintélyes írók publikálnak szamizdatban, s egy-egy lakáson rendezett – tehát rendőri szóhasználatlaltal akár illegálisnak bélyegezhető – tanácskozáson egész tudományos intézetek vesznek részt, szinte testületileg. Az engedetlenség elszaporodása nyomán elmosódik a határ az ellenzéki és nem ellenzéki magatartás között, és a hatalmi retorziók már annyi embert sújtának, hogy a ma szokásos eszközökkel nem lehet végrehajtani őket. A magyar társadalom kezdi újra felfedezni a politikai akaratnyilvánítás formáit, a tevőleges politizálás már nem a nómenklatúra funkcionáriusainak elkerített vadászterülete. (...)

Magyarország ismét a politizálás korszakába lépett. (...) Ebben a politizáló világban az ellenzéknek – amely genezise és gesztusai szerint politikai csoportosulás – ugyancsak politizálnia kell. Nem, mert arra számítunk, hogy a kormányzat előbb-utóbb velünk akar tárgyalni – őszintén szólva nem is vágyunk erre a megtiszteltetésre. De állandó vitázó kapcsolatban lehetünk – kellemes lennünk – azokkal a csoportokkal, amelyek potenciálisan tárgyalási pozícióban vannak, vagy közel állnak a tényleges tárgyalókhoz. Ahhoz azonban, hogy vitázhassunk, rendszeresen tisztáznunk kell a magunk álláspontját a radikális gazdasági reformok, a hozzájuk kapcsolódó politikai követelések, a bekövetkezendő munkanélküliség kérdésében, a határon túli magyarok és nagymértékű áttelepülésük kérdésében, a romló életminőség kérdésében – egy szóval mindabban, ami a politizáló társadalmat foglalkoztatja. És hallatnunk kell

a véleményünket a független sajtón kívül élőlőszóban is, klubokban, nyilvános összejöveteleken és olyasfajta szervezett tanácskozásokon, amilyen a monori volt. Nem mintha azt képzelnénk, hogy ellenzékiiségünk révén a bölcsek követ birtokoljuk. De egyedül az ellenzék az, amely a nyilvánosság előtt és elhallgatások nélkül bírálja a kormányzat intézkedéseit már hetedik éve. E munka biztosít számunkra annyi erkölcsi tekintélyt, hogy erőtlenségünk, elszigeteltségünk ellenére a meghallgattatás esélyével szólaljunk meg a saját köreinken kívül is.”

Az ellenzék tehát nem számarányából, szakértelméből, vagy a társadalomra gyakorolt hatásából, hanem erkölcsi tőkéjéből eredeztette befolyását. Ez a megközelítés a kor viszonyai között érthető volt, hiszen egy szétesőben lévő rendszer utolsó éveiben épp az erkölcsi tőke iránt volt a legnagyobb politikai kereslet. De az erkölcsi tekintélyre való hivatkozás csak a forradalmi viszonyok között volt lehetséges. Megszilárdult politikai demokráciában a morális tőke súlya kisebb, mert nem a morális helytállás, hanem a politikai siker (konkrétan pedig a siker képzetéhez kötődő szavazatok száma) határozza meg a politikai befolyást.

A *Beszélő* 1987. júniusi különszáma, *Társadalmi szerződés: a politikai kibontakozás feltételei* címmel közölte a Beszélő körének átfogó programját, amelynek szerzői Haraszi Miklós, Kis János, Kószeg Ferenc és Solt Ottilia voltak. A javaslat kimondta, hogy a kádári „közmegegyezésnek” vége, Kádárnak mennie kell. A szerzők úgy fogalmaztak, hogy gyökeres politikai fordulatra van szükség, de társadalmi szerződés nélkül nem lesz nemzeti felemelkedés. Nem elég zúgolódni: más politikát kell követelni. Úgy vélték, a hatalom csak akkor fog párbeszédbe bocsátkozni, ha tapasztalja, hogy nem csupán értelmiségiekkel kell egyezkednie. A szerzők leszögezték, hogy gazdasági stabilizációs programra van szükség, amely a politikai átalakulás programjára épít. Az 1956-os forradalom politikai programját továbbra is aktuálisnak tartották, amelynek kulcsfogalmai a többpártrendszer, munkahelyi és települési önkormányzat, nemzeti önrendelkezés, semleges külpolitika. A program a párturalom alkotmányos korlátozását, szuverén törvényhozást, felelős kormányt, törvényekkel körülírt sajtószabadságot, érdekvédelmi és egyesülési jogokat, szociális biztonságot és méltányos szociálpolitikát kívánt biztosítani. Jogot akart adni az állampolgárnak.

Ezzel véget ért a *Beszélő* és az ellenzék működésének az a szakasza, amelylyel kutatásunk foglalkozik. 1989–90-ben már nem a disszidensek identitása volt az igazi kérdés, hanem a rendszerváltásban játszott aktív szerepük. A lakiteleki népi értelmiségi vonal és a demokratikus ellenzék vonal különbségei mellett ekkor már a későbbi MDF–SZDSZ elkülönülést megelőlegező konkrét politikai tevékenységről volt szó. Az egykori disszidensekből a plurálisra való politikán belül álló erő alakult ki.

Kis János Mit képvisel a *Beszélő*?¹⁹¹ című írása foglalta össze a lap történetét: „1987-ben a '83-as programvázlat már idejét múlta. Már nemcsak a demokratikus ellenzék követelt egyértelmű, törvényben rögzített és intézményekkel védett jogokat, s a politizáló közvélemény messze túl volt a *Beszélő* négy évvel korábbi kompromisszumos javaslatain. Időközben az is eldőlt, hogy a kádári vezetés nem újítással, hanem teljes megmerevedéssel válaszol a rá nehezedő nyomásra. Ezért a *Társadalmi Szerződés* sokkal messzebb ment, mint vázlatos elődje. A kezdő lépéseknek az az együttese, amelyet itt körvonalaztunk, már szabad szemmel is meghosszabbítható a többpártrendszerű demokrácia felé. Az egyik oldalon az állampárt hatalmának törvényes korlátozása, a másik oldalon az egyesülés, a sajtó és a képviselői csoportalakítás szabadsága: az így beinduló fejlődésvonalak összetetalálkozásából fokról fokra létrejöhet a parlamenti pártpluralizmus. Ez volt a *Társadalmi Szerződés* alapeszméje a közeljövőre nézve. De legalább ekkora jelentőséget tulajdonítottunk annak, hogy mindjárt az első bekezdésben kimondjuk: „Kádárnak mennie kell”. A követelésben sokkalta súlyosabb üzenet volt, mint hogy a pártfőtitkár ideje lejárt. Kádár személyében testesítette meg az 1956–57-es restaurációval kezdődő korszakot. Elkerülhetetlen bukása a korszak végét szimbolizálta.”¹⁹²

A disszidensek először új, kritikai nyilvánosságot hoztak létre, majd többségükből aktív politikai ellenzéki szereplő lett. Amint megnyílt a szabad választás lehetősége, a rendszerváltással páruzámosan a demokratikus ellenzék fokozatosan kilépett a rendszer ellenzékének szerepéből és az újonnan létrehozott demokratikus rendszeren belülré került. Felgyorsult a demokratikus ellenzék és a reformokra nyitott, késő kádári „új technokrácia” közeledése, amelyben az új technokrácia képviselői meglátták a történelmi lehetőséget abban, hogy az ellenzék hiteles személyiségein keresztül, velük összefogva, saját gazdasági és politikai törevéseiket is legitimálják.¹⁹³ Az ellenzék értelmiségi résztvevői 1989-ben már új szerepeket játszottak: a szellemi és politikai előfutárokból, az erkölcsi tekintéllyel bíró mozgalmárokból pártalapítók, rendszer-alapítók és törvényhozók lettek.

JEGYZETEK

- 1 Ezúton szeretnék köszönetet mondani Bihari Mihálynak, Kis Jánosnak, Kulcsár Kálmánnak, Szabó Miklósnak, Szalai Erzsébetnek és Szelényi Ivánnak, akik szakmai pályám elindulásában és kutatói szemléletem kialakulásában a legfontosabb szerepet játszották. Tőlük tanultam azt a megközelítést, amely – bár hangsúlyozottan elismeri a politika sajátos világát és jelenségformáit – a politikai folyamatokat egyúttal társadalmi és történeti kontextusba helyezi. Számomra ezért a politikatudomány legközvetlenebb társtudományai a szociológia és a történettudomány. Bihari Mihály 1983-ban tanársegédi állást kínált nekem az ELTE Jogi Karán, s így bekerülhettem a formálódóban lévő hazai politikatudomány művelői közé. Kulcsár Kál-

- mán tanszékvezetőként egyengette pályámat a Jogszociológia tanszéken, korán lehetővé téve, hogy bekapcsolódjak a nemzetközi tudományos életbe. Szemléletformáló hatást tett rám Szabó Miklós történész politikatörténeti és politológiai tárgyú lakásszeminárium-sorozata, amelyet több éven át látogattam a nyolcvanas években. Szelényi Iván és Szalai Erzsébet munkái pedig azért tettek rám mély benyomást, mert szervesen ötvöződik bennük az igényes empirikus kutatás és az elméleti tudás. Szerencsésnek mondhatom magam, hogy 1988-89-ben Szelényi Iván mellett dolgozhattam Los Angelesben a Kalifornia Egyetemen és általa a gyakorlatban is megismerhettem a nyugati stílusú oktatást, kutatást és akadémiai gondolkodást. Végül Kis János meghívására kaptam állást a CEU Politikatudományi Tanszékén, így neki köszönhetem, hogy 1993 óta Budapesten is nemzetközi környezetben dolgozhatok.
- 2 Köszönettel tartozom Györfly Kingának és Menyhért Annának a kutatáshoz nyújtott segítségükért.
 - 3 Csizmadia Ervin (1995), *A magyar demokratikus ellenzék*. I-III. kötet, Budapest, T-Twins
 - 4 Vö. Csizmadia (1995) i.m.
 - 5 Ennek részletes vizsgálatára most nem térhetek ki, megtettem már korábban, lásd: Bozóki András (1995), *Konfrontáció és konszenzus*. Szombathely, Savaria University Press
 - 6 Vö. Csizmadia Ervin (2001), *Diskurzus és diktatúra: a magyar értelmiség vitái Nyugat-Európáról a késő Kádár-rendszerben*. Budapest, Századvég.
 - 7 Francis Fukuyama (1989), „End of History?” *National Interest*
 - 8 Vö. Bartłomiej Kaminski (1991), *The Collapse of State Socialism. The Case of Poland*. Princeton, Princeton University Press, Jerzy Eisler szerk. (2008), *The Roads to Freedom*. Warsaw, Lech Waleś Institute.
 - 9 Michael Meyer (2009), *The Year That Changed the World: The Untold Story Behind the Fall of the Berlin Wall*. New York, Scribner.
 - 10 Nem térek ki a Beszélő híres vitájára, amelyet a követendő ellenzéki stratégiáról folytatott, mert ezt már korábban elemeztem. Vö. Bozóki András (1993): „Látták-e, hogy jön? A Beszélő vitája és a nyolcvanas évek – az Összkiadás tükrében” *Kritika*, 2. sz. 8-10.
 - 11 Mindazok, akik egyetemi, kutatóintézeti állásokban voltak, a nyolcvanas évek végéig csak álnévvel vállalták a publikálást.
 - 12 Kis János (1981), *Beszélő*, 1. szám
 - 13 Uo. 12.
 - 14 Kis János (1992), „Előszó” In: Havas Fanny et al. (szerk.): *Beszélő. Összkiadás 1981–1989*. Budapest, AB-Beszélő Kiadó, I. kötet, 5-6.
 - 15 A *Hírmondót* 1984-től (a *Beszélő*vel együtt) Somogyi László és Somogyi Erzsébet Kiskunsági Nemzeti Parkban lévő tanyáján nyomtatták. Somogyiék 1987 végéig voltak a *Hírmondó* és a *Beszélő* nyomdászai.
 - 16 A lap *Beköszöntő*je még a „szerkesztők névtelenségéről” beszél. (1983, *Hírmondó*, november, 1. old.)
 - 17 Gadó György Ravasz Győző álnéven írt cikkeket. Rendszeres szerzője volt a *Demokratának* is.
 - 18 *Beköszöntő* (1983), *Hírmondó*, november, 1. old.
 - 19 „...a kelet-európai, aki persze közép-európai...” In: Haraszti Miklós, (1986), „Jogvédő rögeszmetár”, *Hírmondó*, 4. évf. 20. szám, 17. old.

- 20 A *Gegenstimmen* című osztrák lapból például rendszeresen átveszik angol történészek kommentárjait.
- 21 Véleményük szerint: korábban nagyon kevés próbálkozás volt a jugoszláviai demokratikus és progresszív törekvések bemutatására – annak ellenére, hogy az egyik legnyitottabb határ (nyelvi, kulturális és politikai értelemben egyaránt) Dél felé található.
- 22 Közlik például Danilo Kist.
- 23 Többször közlik orosz nyelvű rádióbeszélgetések magyar fordításait.
- 24 Demokrata (1986), *Demokrata*, I-II. szám, 1. old.
- 25 Ő 1986-ban kivált és 1987-ben létrehozta a *Magyar Zsidó* című folyóiratot.
- 26 András, úgy tűnik: a többi álnév; az átlapozott szakirodalom alapján nem tudtam beazonosítani őket.
- További álnevek: Gergő (és variációi: Gergő diák, Gergő deák, Deák), Virágkedvelő stb. (Ez utóbbi álnév használata – pl. – identitásképző gesztusként is értelmezhető: erőszakmentesség-/béke melletti elkötelezettség, környezetvédelem iránti fogékonyság)
- 27 Demokrata (1986), *Demokrata*, I-II. szám, 1. old.
- 28 „A Szabad Európa Rádió „Gondolatforgató” című műsorában nemrég ismertette lapunkat. Ekkor hangzott el az a megállapítás, hogy a *Demokrata* az ellenzék bulvárlapja (...) mi magunk mindenestre úgy véljük, ez nem felel meg sem a valóságnak, sem a szándékainknak. Könnyebben olvasható, népszerűbb, frissebb lapot akarunk az olvasó kezébe adni, mint amilyenek nagyra becsült szamizdat laptársaink, de nem bulvárlapot.” Szerkesztői reflexió (1986) *Demokrata*, VI. szám, 10. old.
- 29 Ezt a tizenhárom szamizdat-számot néztem át. Mindegyik számnak megkülönböztető alcíme van: pl. Éva, Rés, Hóhatár, Fagyöngy, Földfogyatkozás, Kényszerleszállás, Elszakadás. Az *Égtájak között* 1986 tavaszán, a „lánchídi csata” után kerül periferikus helyzetbe.
- 30 Lázár Ervin János 1986-ban Dániába emigrált.
- 31 Keszthelyi Zsolt 1986 őszén megvált a laptól, de továbbra is a Kör tagja maradt. Szolgáltatmegtagadásért börtönbüntetésre ítélték.
- 32 Rusai László (1988), „Színek – Égtájak között 1984–?” *Demokrata*, III. szám, március, 22. old.
- 33 Uo. 21. old.
- 34 Fordítottak is: például Hrabal-novellát és Herbert-verset.
- 35 Talata József (1986), „Feladataink” *Égtájak között*, július, 12–18. old.
- 36 Vö. F. Reymund Béla (1986), „Tartsuk be a játékszabályokat” *Demokrata*, VII-VIII, 21. oldal
- 37 A Los Angeles-i olimpia bojkottjáról van szó, amelyhez a szovjet blokk országai csatlakoztak. *Hírmondó* szerkesztői (1984), „Gyeplő és kurázi” *Hírmondó*, 6-7. szám, május-június, 3. old.
- 38 Tamás Gáspár Miklós nyílt levele Mihai Korne-hoz (1984), *Hírmondó*, 9. szám, augusztus, 27. oldal
- 39 Nagy András (1984), „A 229-es csapdája. Utóirat a Demszky-perhez” *Hírmondó*, 6-7. szám, május-június, 62. old.
- 40 Sőt: gyakran a terhek átvállalásáról is beszélnek. Az értelmiségiek „igen kevéssé demokratikus és igen kevéssé újszerű módon megint átvállalják a nép terheit...” (Tamás Gáspár Miklós, 1983, „Zsiga, te destruktív vagy! kultúrpolitikai harcok és farce-ok!” *Hírmondó*, 2. szám, december, 39. old.)

- 41 Tamás Gáspár Miklós (1983), „Zsiga, te destruktív vagy! (Kultúrpolitikai harcok és farce-ok)” *Hírmondó*, 2. szám, december, 39. old.
- 42 Ez nem valami absztrakt ész nevében történő megoldáskeresést jelent! „Nem szabad, hogy korunk sorskérdéseire valamifajta absztrakt ész nevében általános érvényű megoldást keressünk; minden társadalomnak – természetesen összhangban a többiekkel, másképp talán nem is megy a dolog – saját hagyományainak megfelelő megoldást kell találnia.” (Vajda Mihály, 1986, „Megcsalt nembeliség vagy megvalósult orosz történelem” *Hírmondó*, augusztus-szeptember, 54. old.)
- 43 A társadalomhoz való viszonyukat lásd bővebben: 10-11. old.
- 44 Tamás Gáspár Miklós (1983), „Zsiga, te destruktív vagy! Kultúrpolitikai harcok és farce-ok” *Hírmondó*, 2. szám, december, 39. old. Az úri kiváltságokról egy másik helyen azt írta: „Küzdött szabadságjogaink igazságtalan kiváltságok, amíg mások nem rendelkeznek velük. Szerintem persze jobb, ha vannak kiváltságok, mint ha nincsenek senki számára: de csak akkor, ha a szabadság kiterjesztésére használjuk őket.” (T. G. M., 1984, „Van a Bajza utca sarkán egy kis palota” *Hírmondó*, 4. szám, 26. old.)
- 45 Konrád György (1985), „A cenzúra reformja?” *Hírmondó*, augusztus-szeptember, 8. old. Továbbá: „...a szerény racionalizációnak természetes fejlődési fokozata lenne, ha az állam nem úgy nézne az eltérő nézeteiket a hivatalos nyilvánosságon kívül is közlő embereket, mint a bűnüldözés esetleges tárgyait. Az ellenzék kriminalizálásához sok durva propagandaefektus kell, rágalmazás, deminizálás, amivel a kormányzat végül is leginkább saját elméjét homályosítja el.” Uo. 9. old.
- 46 Tamás Gáspár Miklós (1984), „Egy pohár törköly Demszky Gábornak” *Hírmondó*, 5. szám, április, 43. old.
Továbbá: „S nekünk az a kötelességünk, hogy olyan eszméken töprengjünk, amelyek ugyan túl vannak a ránk szabadult diktatúráktól megbénított valóságon, de az utópián innen. Meg kell kérdeznünk magunktól: mit kell javasolni egy becsületes demokratának pl. akkor, ha Kelet-Európa népei nem kívánnak együtt élni?” (Tamás Gáspár Miklós nyílt levele Mihai Kornehoz, 1984, *Hírmondó*, 9. szám, augusztus, 27. oldal)
- 47 Tamás Gáspár Miklós (1984), „Egy pohár törköly Demszky Gábornak” *Hírmondó*, 5. szám, április, 43. old.
- 48 Nagy András (1984), „A 229-es csapdája. Utóirat a Demszky-perhez” *Hírmondó*, 6-7. szám, május-június, 60–61. old.
- 49 Tamás Gáspár Miklós (1987), „Üdvözet, óvás és kacaj” *Hírmondó*, 5. évfolyam, 24. szám, március-július, 4. old.
- 50 „Hogy ne zülленék szét minden politikai mozgalom, melyet megfosztanak a térnyerés lehetőségeitől, vagy ha teret nyer, sohasem juthat döntő hatalmi pozícióba (még mint a «mérleg nyelve» sem)...” (Sasváry Róbert, 1986, „Ellenzék a hódoltságban” *Hírmondó*, VII-VIII, 18. old.)
- 51 A társadalomhoz való viszonyukat l. később: 19. old.
- 52 Nem véletlen, hogy a dolgozat első felében, a *Hírmondós* ellenzékiek kapcsán többnyire *identitás-képzésről*, és nem *ellenidentitás-képzésről* beszéltem.
- 53 Ilyen szempontból már a rovatok, cikkek címei is sokatmondóak: pl. *Az elnyomás krónikája, Ellenzék a hódoltságban, Az elnyomás csöndje*.

- 54 A *kifosztottak/elnyomottak* cselekvési lehetőségei nyilván korlátozottak, de – ha lehet ilyet mondani – még korlátozottabbak, mint a *kirekesztettek*é. Ebből azt a következtetést vonom le, hogy a Demokratás ellenzékiek súlyosabbnak látt(att)ák a saját helyzetüket, mint a Hírmondóhoz kötődő ellenzékiek.
- 55 F. Reymund Béla (1986), „Tartsuk be a játékszabályokat”, *Demokrata*, VII-VIII. szám, 22. old. Továbbá: „Senkit sem kell karóba húzatni, elég, ha elszívják tőle a levegőt.” Gadó György (1986) „Nem húznak karóba”, *Demokrata*, VI szám, 4. old.
- 56 Virágkedvelő (1987), *Demokrata*, XI. szám, 2. old.
- 57 Vö. A kirekesztettek és kifosztottak közötti különbségről uo. 16. old.
- 58 A *Hírmondó* konspirációs szabályokat követett: ott tehát elvált egymástól a szerkesztők, szálítók, közvetítők és előállítók köre. Mindig vigyáztak arra, hogy a végső láncszemeket (a nyomdászokat) hermetikusan elzárják a rendőrség szeme elől. Nagy Jenőék eltértek a konspirációra épülő szamizdat készítésétől: mivel nem alkalmaztak konspirációs szabályokat, a rendőrség állandó célpontjaivá váltak.
- 59 Vö. Vajda Mihály (1986), „Megcsalt nembeliség vagy megvalósult orosz történelem” *Hírmondó*, augusztus-szeptember, 54. old.
- 60 R- -ő (1984), „Emberi arcú rendőrállam?” *Hírmondó*, 9. szám, augusztus, 1-2. oldal
- 61 Az idézett szövegben a pátosz fő kifejezési eszközei: az ismétlés, fokozás, halmozás. Az erőteljes érzelmi töltetű ígék halmozását látjuk például: imponál, ejt bámulatba, tartjuk lenyűgözőnek.
- 62 *Demokrata* (1987), „Megnyugtattak: most más időket élünk” *Demokrata*, VII-VIII. szám, 66. old.
- 63 „Mintha-ország” (1987), *Demokrata*, „Széljegyzet a válsághoz” *Demokrata*, XII. szám, 2. old.)
- 64 „A kormányzat (...) ha csakugyan óhajtaná a demokrácia szélesítését, amint hirdeti, nyugodtan rábízhatná az egyesületeket tagjaikra és választott vezetőikre (...) Így persze túl egyszerű lenne. Egyszerűen demokrácia lenne, nem pedig szocialista demokrácia. Ami fából vaskarika.” Az elnyomás krónikája című rovat (1986), „Milyen fa a legjobb vaskarika készítéséhez?” *Demokrata*, XI. szám, 43. old.
- 65 „...a rendszer logikája minden »liberalizmus« ellenére változatlan maradt. A felvilágosult abszolútizmus is csak abszolútizmus. »Felvilágosultsága« esetleges, lényegi vonása a hatalom abszolút volta.” (Dr. Serfőző L., 1987, „A lényegyet nem lehet kikerülni” *Demokrata*, I. szám, 12. old.)
- 66 BR-ÁVÓ (1987), „Reszkessetek demokraták!” *Demokrata*, IX. szám, 3. old.
- 67 Stark Szilárd (1986), „Aki magyar, velünk tart?” *Demokrata*, XI. szám, 28/c old. Továbbá: „Ha egy bizonyos rétegnek, a gulyás-kommunizmus haszonélvezőinek „János bácsi” lett Kádár, nekünk bizonyosan nem az ...” Kármentő Imre (1986), „Az elnyomás csöndje” *Demokrata*, XI. szám, 13. old.
- 68 Szalay Pál (1987), „Sztálinizmus. Kiállítás és előadás az ACC-ben” *Demokrata*, VI. szám, június, 28. old.
- 69 Sasváry Róbert (1986), „Ellenzék a hódoltságban” *Demokrata*, VIII. szám, 17-18. old.
- 70 F. Reymund Béla (1986), „Tartsuk be a játékszabályokat” *Demokrata*, VII-VIII. szám, 23. oldal Továbbá: „Minden tiszteletünk Bibó István szellemi hagyatékáé, de épp az ő javaslatainak

- mindenkori kudarcai jelzik, a kompromisszum nem ezen az égtájon eszköze a politikának.” *A Demokrata szerkesztői* (1987), „Két program – a hallgatás és halogatás vége?” *Demokrata*, VII-VIII. szám, 23. old.)
- 71 Sasváry Róbert (1986), „Ellenzék a hódoltságban” *Demokrata*, VIII. szám, 18. old.
- 72 Dr. Serfőző L. (1987), „A lényegét nem lehet kikerülni” *Demokrata*, I. szám, 12. old.
- 73 A megfélemlített ember megtorpan, visszahúzódik, (el)hallgat. Aki (csak) fél, az nem feltétlenül.
- 74 *Demokrata* (1987), „Megnyugtattak: most más időket élünk” *Demokrata*, VII-VIII. szám, 66. old.
- 75 Egy kissé megriadt demokrata (1987), „A valóság másik arca avagy: ki mivel játszik” *Demokrata*, IX. szám, 29. old. Továbbá: „ez a siketítő hangerővel folytatott propaganda, mely az ellenvéleményt még a cincogó egérke hangján is alig meri eltűnni.” Kármentő Imre (1986) „Az elnyomás csöndje” *Demokrata*, XI. szám, 14. old.
- 76 Gyakori, hogy az ellenzékiek önmagukat, a hatalmat – és egyáltalán a politikaihelyzetet – metaforákban jelenítik meg. További példa: „’Feketén bólintgat az eperfa lombja’ – jut eszünkbe a családi körből, és e sorban nem a ’feketén’, hanem a ’bólintgat’ a hangsúlyos. Eperfákból kellene klubokat szervezni – csak bólintgatnának, és nem jutna soha eszükbe kétségbe vonni szocialista rendünket és szövetségi politikánkat.” Gergő deák (1986) „Az Eperfa jó káder” *Demokrata*, VII-VIII. szám, 30. old.
- 77 F. Reymund Béla (1986), „Tartsuk be a játékszabályokat” *Demokrata*, VII-VIII, 22. oldal.
- 78 F. Reymund Béla (1986), „Tartsuk be a játékszabályokat” *Demokrata*, VII-VIII, 22. oldal.
- 79 Sasváry Róbert (1986), „Ellenzék a hódoltságban” *Demokrata*, VIII. szám, 19. old.
- 80 A fény-metaforika használata jellemző volt a hatalomhoz közelebb álló reformista közgazdászok csoportjára is, akik utólag egy kötetben úgy beszéltek egykori önmagukról, mint „lám-pásokról az alagútban”.
- 81 *Demokrata* (1987), *Demokrata*, XI. szám, 1. old.
- 82 A történelmi múlt mindenekelőtt az eltiport 1956-os forradalmat jelentette, amire nemcsak a 30. évfordulón hivatkoztak. Legkézenfekvőbben 1956-ra hivatkozva lehetett megkérdőjelezni az azóta is regnáló Kádár-rendszer legitimitását.
- 83 Név nélkül (1986), „Bátran, öntevékenyen” *Demokrata*, VII-VIII, 43. old. A gyorsaságot elősegítendő, egészen praktikus tanácsokat is adnak: például arra vonatkozóan, hogy miként kell röplapokat, gumibélyegzőket, festősablonokat készíteni. (Uo. 44.)
- 84 Az ún. elit és a radikális-plebejus ellenzék közötti ellentétek 1988-1989-re éleződtek ki igazán; 1989-ben az elitellenzék a plebejusok számára elfogadhatatlan kompromisszumokat kötött („lepaktált”) a hatalommal. A plebejus ellenzék tagjai továbbra is marginális helyzetben maradtak, sőt még fokozódtak is a velük szembeni hatósági föllépések.
- 85 „Mégis mit tegyenek ezek az emberek, ha jön a rendőr, és mondjuk kedve támad olvasgatni a levelezésünket?” Nagy András (1984) „A 229-es csapdája. Utóirat a Demszky-perhez” *Hírmondó*, 6-7. szám, május-június, 61. old.
- 86 Tamás Gáspár Miklósnak kivándorló útlevelet ajánlottak fel „úti szervünk felsőbb parancsra eljáró biztosai”. Demszky Gábor (1984), „Menjenek el talán ők” *Hírmondó*, 9. szám, augusztus, 24. old.
- 87 Uo.

- 88 Szelényi Iván szociológust 1975-ben így távolították el Magyarországról.
 89 Uo.
 90 Név nélkül (1986), *Demokrata*, 1-2, 25. old.
 91 Uo.
 92 *Demokrata* (1986), *Demokrata*, VI. szám, 19. old.
 Továbbá: „Nem ellenségünk sem az (...) aki magyar létére, magyar állampolgár létére egy New York-i lapba ír vagy a Szabad Európa Rádiónak nyilatkozik, annál is kevésbé válhat ezzel ellenséggé, minthogy a szóbanforgó lap vagy rádió sem az ...” Stark Szilárd (1986), „Ki az ellenség” *Demokrata*, VIII. szám, 1. old.
 93 Stark Szilárd (1986), „Valódi párbeszéd vagy manipuláció?” *Demokrata*, IX. szám, 8. old. 1988-ban: „Megítélésünk szerint az ország jelenlegi válságos helyzetében fokozott jelentősége van a széles körű és nyílt tájékoztatásban a külföldi magyar nyelvű tömegkommunikációs szervezeteknek és munkatársaiknak. Tárgyilagos munkájuk elősegítheti és fejlesztheti azt a demokratikus szellemiséget, mely alapja kell hogy legyen hazánk fejlődő politikai kultúrájának.” Magyar Demokratikus Ellenzék, 1988, *Demokrata*, IV. szám, 27. old.
 94 Szerkesztők (1987), *Demokrata*, XI. szám, 1. old.
 Továbbá: „Még nagyobb kérdés azonban, s attól tartok, ezért még mindnyájan megfizetünk, kéretlenül is, amit csak meg akarnak majd fizettetni velünk az illetékesek, hogy miért hagytuk az eseményeket elhullámozni okos tekintetünk előtt?” Gondolkodó Másként Beszélő, (1987) „Széljegyzet a válsághoz”, 12. szám
 95 Szerkesztők (1987), *Demokrata*, XI. szám, 1. old.
 96 Uo.
 97 „Ha most nem mentjük meg, ő lesz a 30. évforduló első áldozata.” A Vox Humana Kör a pszichobörtönbe zárt Rusai Lászlóról (1986), *Égtájak között* (Hóhatár), november, 28. old.
 98 A teljes idézet: „Kiszámíthatatlan volt, hogy mikor és kit engednek be hozzá, ill. melyikünk tud bejutni hozzá vagy valamilyen módon kapcsolatot teremteni vele. Fontos volt, hogy folyamatosan tájékoztassuk, hogy a külvilág foglalkozik helyzetével. Bentléte alatt vizsgálat és diagnózis nélkül gyógyszerelték. Sőt, egy alkalommal büntetésből egy ápoló, látogatási napon le is injekciózta.” Vox Humana Kör (1986) *Égtájak között* (Hóhatár), november, 36. old.
 99 Szalai Pál (1984), „Amivel nem tudok egyetérteni” *Hírmondó*, július, 55. oldal
 100 A *Hírmondó* Beköszöntője (1983), 1. szám, november, 1. old.
 101 Tamás Gáspár Miklós nyílt levele Mihai Korne-hoz (1984), *Hírmondó*, 9. szám, augusztus, 27. oldal
 102 Konrád György (1985), „A cenzúra reformja?” *Hírmondó*, augusztus-szeptember, 5. old.
 103 Solt Ottilia (1985), „A korlátozottság vagy a faji uszítás rabja” *Hírmondó*, május-június, 54. old.
 104 Uo.
 Az összehasonlító-demográfiai érvet is elvetik: „A mi kiindulópontunkból szemlélve nincs értelme annak az ellentétnek, hogy a cigányság elképesztően szaporodik, míg a magyar termékenység a legalacsonyabb a világon.” A *Hírmondó* munkatársa (1984), „Válasz egy olvasói levélre” *Hírmondó*, 9. szám, augusztus, 33. old.
 105 A *Hírmondó* szerkesztősége (1984), „Gyeplő és kurázsi” *Hírmondó*, 6-7. szám, május-június, 3. old.

- 106 Konrád György (1985), „A cenzúra reformja?” *Hírmondó*, augusztus-szeptember, 4-5. old.
- 107 A katona a felelősséget „átruházza feljebbvalójára”. Konrád György (1985), „A cenzúra reformja?” *Hírmondó*, augusztus-szeptember, 5. old.
- 108 Uo. Hozzáteszi: az író „proto-civil, tulajdonképpen anti-katona”. (Uo.)
- 109 A *Hírmondó* munkatársa (1984), „Válasz egy olvasói levélre” *Hírmondó*, 9. szám, augusztus, 33-34 old.
- 110 Egy morálisan teljesen leírt hatalommal szemben határozzák meg magukat. „...ezt a kormányt politikailag és erkölcsileg bukott kormánynak tekinthetjük. Hitelvesztése szemmel látható...” (F. Reymund Béla, 1986, „Tartsuk be a játékszabályokat” *Demokrata*, VII-VIII, 21. oldal); „mi nem holmi hiú öntetszelgésből csináltuk (...) amit csináltunk – írtuk, amit írtunk. Tudtuk, igazunk van és tudtuk, mit ér ez ebben az országban, ahol az igazságot legfőképp módfelett unni szokták...” A *Demokrata* szerkesztői (1988), „A magyar demokrata fórumhoz”, *Demokrata*, 1. szám, 17. old.)

De nem pusztán erről van szó (morális fölényről a hatalommal szemben), hanem arról, hogy az ellenzékiek alap-(lét)beállítottságának van morális jellege (is).
- 111 F. Reymund Béla (1986), „Tartsuk be a játékszabályokat” *Demokrata*, VII-VIII, 21. old. Folyamatosan fellépnek '56 meghamisítása ellen: „...– Berecz János szavai szerint – az évfordulós megemlékezések e mostani sorával a párt »becsukta a könyvet«: ötvenhatot egyszer és mindenkorra a helyére tette. Bizonyosak vagyunk, hogy a szabad és tisztességes magyar történet-tudomány felnyitja még azt a könyvet, addig is azonban lapjai közé csúsztatjuk az ujjunkat: egészen be ne lehessen csukni...” (Gondolattöredékek a magyar televízió 1956-os dokumentum-sorozatából, 1986, *Demokrata*, XI. szám, 22. old.)
- 112 Név nélkül (1986), „Sorsközösség” *Demokrata*, XI. szám, 1. old.
- 113 Név nélkül (1986), „Bátran, öntevékenyen” *Demokrata*, VII-VIII., 43. oldal
- 114 *Demokrata* (1986), *Demokrata*, I-II. szám, 1. old. 1988-ban közösséget vállalnak a Magyar Demokrata Fórummal: „Mi a továbbiakban sem teszünk mást, mint eddigi nevünkhöz méltóan küzdünk a demokrácia intézményeiért és eszményeiért. Egyetlen dologban mégis mások vagyunk mától: tudjuk, kik a harcostársaink, mert láttuk őket, együtt, munka közben...” A *Demokrata* szerkesztői (1988), „A magyar demokrata fórumhoz” *Demokrata*, 1. szám, 17. old.
- 115 Sasváry Róbert (1986), „Ellenzék a hódoltságban” *Demokrata*, VI. szám, 18. old.
- 116 Egy Virágkedvelő (1987), „Társadalmi szerződés? Hozzászólás a Beszélő programjavaslatához”, *Demokrata*, VII-VIII. szám, 24. old.
- 117 Talata József (1988), „Levegőt! – Alternatív közművelődési koncepciók; Interjú Talata Józseffel és Bognár Mikoltával” *Égtájak között* (Körhinta), február, 16. old. A lapot is inkább függetlennek nevezik („Ezt a szamizdat szót el szoktam kerülni és inkább függetlennek szoktam hívni...” Talata József, uo.); ezzel is létjogukat deklarálják. Továbbá: „A független lapok közül a mi lapunk helyzete sajátos. Ez az egyetlen, amely tőkeerő és támogatás nélkül teljesen autonóm módon létezik.” (Bognár Mikolta, uo.)
- 118 Talata József, uo., 20. old.
- 119 Talata József, uo., 16. old.
- 120 „Főként elméletben léteznek független csoportok. Gyakorlatban amilyen monolit a hatalom, olyan monolit az ellenzék.” (Bognár Mikolta, uo.)

- 121 Bognár Mikolta, uo., „...nagyon erősen akarja integrálni ezeket a független csoportokat.” (Talata József, uo.)
- 122 Bognár Mikolta uo.
- 123 „Jelenleg az oktatás is és az is, amit közművelődésnek nevezünk, centralizált, monopolizált és központilag irányított.” (Bognár Mikolta uo, 8. old.)
- 124 Vö. Bognár Mikolta uo.
- 125 Talata József, uo., 13. old.
- 126 Diószegi Olga 56-ról (1986), *Égtájak Között (Hóhatár)*, november, 3. old.
Ezek az ellenzékiek lapcsináló önmagukat nagyon gyakran a *(vége láthatatlan) heroikus küzdelemben* jelenítik meg: „Magunkból, a saját vérünkéből sajtoljuk ki. Ezek a vércseppek ott vannak a lapokon, és ha olvassa valaki, talán észreveszi vagy látja.” (Talata József, 1988, „Levegőt! – Alternatív közművelődési koncepciók; Interjú Talata Józseffel és Bognár Mikoltával” *Égtájak között (Körhinta)*, február, 18. old.)
- „Szinte el kell juttatni a lapot a megjelenésig, ahogy Szisziphosznak kellett sziklát görgetnie. Aztán megint, és megint és megint. Ha ehhez az anyagi körülménytelenségünket is hozzászámoljuk, akkor azt gondolom, hogy valóságos csoda a lapunk megjelenése.” (Bognár Mikolta, uo.)
- 127 Elvetik a provincializmust; gyakran nevezik magukat kozmopolitáknak – vallva „a népek testvériségének elvét” (Szalai Pál, 1986, „Levél az «Élet és irodalomnak»” *Hírmondó* 4. évf. 20. szám 46. old.)
- 128 A külső és belső kisebbségekről vö. Csizmadia Ervin (1995), *A magyar demokratikus ellenzék (1968–1988)* Budapest: T-Twins, 284–285.
- 129 Vö. Csizmadia (1995), uo.
- 130 A továbbiakban Hírmondós ellenzékieknek, illetve Demokratás ellenzékieknek fogom nevezni őket.
- 131 A megoldási javaslatok is különböznek, vö. később: 8-9 old. ill. 15. old.
Meg kell ugyanakkor említeni: a *Hírmondó*hoz kötődő ellenzékiek (ki)tág(uló) szemlélete abban is megragadható, hogy az „elhanyagolt” határon túliakat is a figyelmük körébe vonják: „Kárpát-Ukrajnával volt a legkevesebb kapcsolat – a Szovjetunió mindmáig gondosan távol tartotta a kelet-európai tömegturisztikát – de az ottani magyarokról már csak azért sem eshetik szó, mert ez közvetlenül a szovjet elnyomást vetné fel.” (Kende Péter, 1984, „A kisebbségek és a magyar sérelemérzet” *Hírmondó*, július, 50. old.)
- 132 A továbbiakban Hírmondós ellenzékieknek fogom nevezni őket.
- 133 „Beköszöntő” (1983), *Hírmondó*, 1. szám, november, 2. old.
Továbbá: „A Hírmondó szerkesztői nem titkolják amiatt érzett aggodalmukat, hogy a magyar látóhatárt függönyként zárja le az elsősorban a határainkon kívül élő kisebbségekkel szolidáris gondolkodásmód, s a Kárpátok mögött távoli homályba burkolódik Prága, Varsó és Bukarest.” A *Hírmondó* szerkesztősége (1983), *Hírmondó*, 2. szám, december, 3. old.)
- 134 „Beköszöntő” (1983), *Hírmondó*, 1. szám, november, 2. old.
- 135 Szalai Pál (1984), „Amivel nem tudok egyetérteni” *Hírmondó*, július, 52. old.
- 136 A továbbiakban Demokratás ellenzékieknek fogom őket nevezni.
- 137 „Beköszöntő” (1983), *Hírmondó*, 1. szám, november, 2. old.
- 138 Szalai Pál (1984), „Amivel nem tudok egyetérteni” *Hírmondó*, július, 53. old. Továbbá: „S Ro-

mániában a magyarok soha nem tehetnek szert az őket megillető jogokra, ha a román közvélemény nem fogja támogatni és segíteni őket. Itt az otthon élő és száműzött román demokráta történelmi méretű szerepet játszhatnának (...) azt javaslom Önnek, és a román közvéleménynek, hogy folytassunk egymással párbeszédet” Tamás Gáspár Miklós nyílt levele Mihai Kornéhoz (1984) *Hírmondó*, 9. szám, augusztus, 27. oldal

139 Vö. később: 15. old.

140 Az ezzel szembehelyezkedő álláspontok általában nem artikulálódnak a *Hírmondó*-ban. Az alábbi vélemény egyike a kivételeknek – ez: a (fent említett) nyitottságra mint (politikai) korlátra mutat rá: „Nálunk (...) igen gyakori és igen gyanús érvelési sarkkő kizárólag a személyi szabadságot emlegetni és felemlíteni, s nagyon egyszerű és kényelmes is. Hisz a permanencia ismerveivel megáldott ügyről van szó, úgyszólván mindennaposról, s épp ezért szemléletileg, indulatilag «deghozzáférhetőbből» (...) ha egy ellenzék a személyi szabadság politikai érvrendszerébe akar mindent belekényszeríteni, akkor kiderül, hogy érinteni sem tudja a problémák javát (...) Elérkezni látom azt az időt, amikor ellenzékünk is felnő majdan e kérdésekhez és országos politikai rációt és egyetemes politikai vehemenciát tud majd produkálni érdekünkben. Mindennek előfeltétele persze, hogy a szabadság – valljuk meg – elvont követelését az ország konkrét meglétének, mint ténynek és hivatkozási alapnak, mint érvnek az értelmezési körébe vonja.” (Egy olvasói észrevétel, 1984, „Korlátainkról” *Hírmondó*, február-március, 22–23old.

141 A *Hírmondó* szerkesztősége (1983), „Határainkról” *Hírmondó*, 2. szám, december, 1. old.

142 Uo. 3. old.

143 Kármentő Imre (1986), „Az elnyomás csöndje” *Demokrata*, XI. szám, 13. old.

144 Egy kissé megriadt demokrata (1987), „A valóság másik arca avagy: ki mivel játszik” *Demokrata*, VII-VIII, 29. old.

145 Öskü Csaba (1986), *Demokrata*, XI. szám, 34. old.

146 A *Demokrata* megjegyzése (1986), *Demokrata*, VI. szám, 19. old.

147 Sasváry Róbert (1986), „Miért olyan szegénylősek?” *Demokrata*, IX. szám, 15. old.

148 Sasváry Róbert (1986), „Miért olyan szegénylősek?” *Demokrata*, IX. szám, 15–16 old.

149 Uo. 16. old.

150 Bognár Mikolta (1986), „Ősszel Moldvában” *Égtájak között* (Hóhatár), november, 52. old.

151 Wildmann János: „A magyar katolikus máskéntgondolkodókhöz” *Beszélő*, 21–24. „Beszélgetés egy katolikus pappal” Uo. 24–25.

152 Iványi Gábor: „Kitaszított adventisták”. *Beszélő*. 194–197.

153 Wildmann János: A magyar katolikus máskéntgondolkodókhöz. *Beszélő*, Uo. 21–24.

154 Győri Ákos (1987), „Halálos ölelés” *Demokrata*, IV. sz. nincs oldalszám.

155 Uo.

156 Demokrata (1987), *Demokrata*, XI. szám, 22. old.

157 Uo.

158 Uo.

159 Uo.

160 Haraszti Miklós: Nem ütni és nem visszaütni. Pacifista mozgalom a magyar katolikus egyházban. *Beszélő*, 2. szám, 1982. január, I. 65–72.

- 161 Konrád György (1986), „Antipolitika” *Égtájak között* (Más. A) február, 28–34. old. „Úgy döntöttünk, hogy ebben a számban alternatív szerkesztési módot alkalmazunk, mivel nem tudtunk a cikkek sorrendjében megegyezésre jutni (...) Így ezen számunkból két egy A és egy B változatot bocsátunk ki. Mindkét változat ugyanazokat a cikkeket tartalmazza, csak más sorrendben. Az A változat oldalszámai az oldalak felső, a B változatéi az oldalak alsó szélére kerültek. (szerk.)”
- 162 Konrád György, uo.
- 163 Uo., 29–35. old.
 „Sem az orosz, sem az amerikai győzelem, tehát mérkőzésük egyik lehetséges tétje sem éri meg az atomháború kockázatának veszélyét.” (Uo., 31–37. old.)
- 164 Jellemző, hogy azok az esetek, amelyeket „nevesítenek” is, nem pusztán vallási, illetve pacifista indíttatású szolgálatmegtagadások; ilyen eset a Keszthelyi Zsolté: ő azt mondta, hogy nem hajlandó olyan hadseregben szolgálni, amely nem áll demokratikusan megválasztott kormány ellenőrzése alatt (vö. Az *elnyomás krónikája* című rovat, 1987, „Keszthelyi Zsolt börtönbüntetése” *Demokrata*, VI. szám, június, 1. old.)
- 165 Uo.
- 166 Uo.
- 167 „Magyarországon el kell törölni a kötelező katonai szolgálatot és a sorozást. Addig is, amíg ez a távolabbi cél megvalósulhat, lehetővé kell tenni a szabadon választható békeszolgálatot – önkéntes betegápolókra és idősgondozókra nagyobb szükség van, mint egy alacsony színvonalú és túlméretezett hadsereg katonáinak amúgy is túl hosszú bezártságára. Ameddig a megfelelő új törvényi biztosítékok létrejönnek, amnesztiával szabadon kell bocsátani azokat, akiket a katonai szolgálat lelkiismereti okokból történt megtagadása miatt börtönbe vetettek.” (Uo.)
- 168 Harashti Miklós (1986), „Duna-dosszié”, *Beszélő*, 16. szám, 1. II. 367–375.
- 169 Kis János (1986), „A monori tanácskozás”. *Beszélő*, 16. szám, 1. II. 403–404.
- 170 „...környezetvédelmi kérdésekkel foglalkozó cikkeinket és az idevágó híryanagot a KÉKEK elnevezésű környezetvédelmi csoport állítja össze.” *A Hírmondó* szerkesztői, 4. évf., április-június, 8. old.
- 171 Endreffy Zoltán, „Atomenergia, demokrácia, decentralizáció” *Hírmondó*, 4. évf., április-június, 25–27. old.
- 172 A Kékek, „Eladó a magyar táj!” *Hírmondó*, 4. évf., augusztus-szeptember, 27. old.
- 173 Demszky Gábor, „Csernobil” *Hírmondó*, 4. évf., április-június, 7. old.
- 174 Demokrata (1986), „Egy elmaradt tüntetés után; Kell-e tüntetni és ha nem, akkor hogyan?” *Demokrata*, I-II. szám, 14. old.
- 175 Virágkedvelő (1988), „Beszámoló” *Demokrata*, IV., 32. old.
- 176 Szabó Miklós: (1981) „A Bibó-émlékkönyv” *Beszélő*. 48–49.
- 177 Szilágyi Sándor (1981) Tétova zendülők. *Beszélő*, 1. szám, október, I. 15–20.
- 178 Kőszeg Ferenc: „A könyvkiadói cenzúra Magyarországon” *Beszélő*.
- 179 Harashti Miklós (1982), „A szegedi punkháború” *Beszélő*, 5-6. szám, december, I. 287–289.
- 180 Uo.

- 181 Szilágyi Sándor (1983), „Zabolátlan szerkesztők. A *Mozgó Világ* mozgalmas éve” *Beszélő*, Uo. 72–79.
- 182 [Haraszi Miklós, Szilágyi Sándor:] Állóképek a második nyilvánosságról. Uo. 50–54.
- 183 Radnóti Sándor (1982), „Valami az első szamizdat-verseskötetről” *Beszélő*, 5–6. szám, december, I. 290–293.
- 184 Pálincás Szűts Róbert (1985), „Nyílt levél egy kortársamhoz”, *Demokrata*, május-június, 58. old.
- 185 Uo.
- 186 Bognár Mikolta (1988), „Levegőt! – Alternatív közművelődési koncepciók; Interjú Talata Józseffel és Bognár Mikoltával” *Égtájak között (Körhinta)*, február, 19. old.
- 187 Heltay Gizella: *Beszélgetés önmagammal...*
- 188 Szerkesztők (1986), *Égtájak között (Más. A)*, február, 2. old.
Heltay Gizella lett 1982-ben lett öngyilkos. 1986-ban nem szerepelt a kortárs magyar költészeti antológiákban.
- 189 Kis János (1982), „Hogyan keressünk kiutat a válságból? A Beszélő javaslatai” *Beszélő*, 5–6. szám, I. 233–238.
- 190 Uo. 247.old.
- 191 Kőszeg Ferenc: „Ne csak építkezz... Politizálj.” *Beszélő*, 19. szám, 1987/1. II. 701–705.
- 192 Kis János (1989), „Mit képvisel a *Beszélő*?” *Beszélő*, 26. szám, 1. III. 691–695.
- 193 Uo.
- 194 Szalai Erzsébet (1994), *Útelágazás: értelmiség és hatalom az államszocializmus után*. Budapest-Szombathely: Savaria University Press